Universita Karlova – Fakulta filosofická

Katedra psychologie

Studijní obor: psychologie

Rigorózní práce

Vývoj konceptu smrti

Autorka: Mgr. et Bc. Iva Maruščáková

Praha 2006

Motto: „Více než smrti bychom se měli bát neprožitého života."

věnováno b. a B.

Ráda bych poděkovala všem, kteří mi po dobu vzniku této práce pomáhali a také všem, kteří se se mnou dělili o své pohledy na smrt.

Prohlašuji, že jsem rigorózní práci vypracovala samostatně s využitím uvedených pramenů a literatury.

28. 2. 06 Iva Maruščáková

Iva Maruščáková

Obsah

Abstrakt
Abstract

TEORETICKÁ ČÁST

Úvod 2
Kapitola 1: Koncept smrti, co jej tvoří a ovlivňuje – obecný úvod. Sociálně-kulturní pozadí jevu. 6

1.1 Terminologie a obsahové vymezení pojmu. Objektivní a subjektivní význam pojmu smrt. 6
1.2 Hodnoty a postoje společnosti ke smrti. Tabuizace smrti. 7
1.3 Společensky přijímané definice smrti a jejich vztah k formování konceptu smrti 10
1.4 Filosofický a kulturní vliv 11
1.5 Tvorba sociálních reprezentací 12

Kapitola 2: Konceptualizace smrti v rovině objektivního významu. 16

2.1 Základní aspekty objektivního významu smrti 16
2.2 Historie prvních výzkumných studií. Metodologické nedostatky některých studií. 18

Kapitola 3: Objektivní význam smrti a faktor věku. 19

3.1 Počátek tvorby konceptu smrti - vývoj do věku 4 – 5 let 20
3.2 Vývoj konceptu smrti od věku 5 let 25

Kapitola 4: Objektivní význam smrti a kognitivní faktory. 29

4.1 Vliv kognitivních faktorů. Piagetova teorie. 29
4.2 Aplikace Piagetovy teorie na vývoj jednotlivých komponent konceptu smrti 31
4.3 Vliv inteligence 34
4.4 Vývojové sekvence v dosahování konceptu smrti 35

Kapitola 5: Objektivní význam smrti a vliv některých dalších faktorů. 37

5.1 Vliv kultury a socioekonomického statusu 37
5.2 Vliv zkušeností 39
5.3 Vliv vzdělání jako specifické formy zkušenosti 40
5.4 Vliv některých dalších faktorů 40
5.5 Socioemocionální faktory 42

Kapitola 6: Konceptualizace smrti v rovině subjektivního významu. Pokračování vývoje konceptu smrti u jedince v ontogenezi. 44

6.1 Charakteristika subjektivního významu smrti 44

6.2 Subjektivní význam smrti u dětí 46
6.3 Charakteristika vývoje konceptu smrti v adolescenci 48
6.4 Subjektivní význam smrti v dospívání a dospělosti 49
6.5 Subjektivní význam smrti – výzkum postojů 53
6.6 Postoje ke smrti – obecné charakteristiky 54

Kapitola 7: Vliv vzdělávání a výchovy na vývoj konceptu smrti: Biblioterapie. Thanatoedukační programy. 57

7.1 Dětská literatura o smrti a biblioterapie 57
7.2 Úloha školy a thanatoedukační programy 59
7.3 Úloha dospělých 60

Shrnutí 62

EMPIRICKÁ ČÁST 69

E1. Koncept smrti na objektivní rovině, jeho vývoj u sledovaného vzorku dětí (věk 6 – 11 let) 71
E1.1 Cíle a výzkumné otázky 71
E1.2 Vzorek 72
E1.3 Metodologická východiska 72
E1.4 Zjištění 75
E1.5 Výsledky 76

E2. Subjektivní pojetí smrti u vzorku dětí a dospívajících (věk 10 – 21 let) 79
E2.1 Cíl 79
E2.2 Vzorek 79
E2.3 Metodologická východiska 80
E2.4 Zjištění 81
E2.5 Výsledky 82

E3. Postoje ke smrti u dospívajících a jejich vztah k hodnotám (věk 16 – 21 let) 93
E3.1 Cíle 93
E3.2 Vzorek 93
E3.3 Metodologická východiska 93
E3.4 Zjištění 96
E3.5 Výsledky 98

Diskuse 99

Závěr 105

PŘÍLOHY 109

Abstrakt

Účelem této práce bylo jednak seznámení s u nás málo známou problematikou vývoje konceptu smrti, jednak bylo záměrem k ní dále přispět. Tato problematika je i po 60 letech výzkumu stále v mnoha ohledech nejasnou. V rámci teoretické části je nejprve proveden souhrn poznatků týkající se problematiky, a to jak poznatků uváděných v literatuře teoretické, tak i vzešlých z publikovaných studií. Empirická část je pak rozdělena do tří oddílů, jelikož uváděný výzkum byl proveden ve třech fázích. V rámci fáze první byl zjišťován průměrný věk, v jakém se u 24 dětí zahrnutých do zkoumaného vzorku (6 až 11 let) objevilo kompletní chápání konceptu smrti na objektivní rovině. Zároveň bylo zjišťováno, v jakém věku dochází u těchto dětí k chápání jednotlivých aspektů uplatňujících se v rámci objektivní roviny konceptu. Sled chápání byl porovnáván s výsledky z podobných výzkumů. Jako metoda byl použit polostrukturovaný rozhovor nad speciálně zhotovenými obrázky. Výsledky se shodují s výsledky podobných studií ve věku vymezujícím plné pochopení smrti na objektivní rovině, který byl stanoven na 10 let. Rozdílem oproti podobným studiím bylo pozdější dosažení chápání osobní mortality a odlišný vývojový sled jednotlivých aspektů. V rámci fáze druhé byla použita metoda obsahové analýzy textu, ve kterém se 187 dětí a dospívajících (10 - 21 let) vyjadřovalo na téma „Co je smrt". Tato fáze se vztahovala k mapování subjektivního pojetí smrti. Analýzou byly následně identifikováno několik kvalitativních kategorií, jejichž rozložení je diskutováno vzhledem k věku, starších respondentů i vzhledem k víře a porovnáváno s výsledky podobných studií. Fáze třetí byla zaměřena na analýzu postojů ke smrti u 114 dospívajících (16 - 21 let) a na případný vztah s preferovanými hodnotami. Nejčastěji vyjadřovaným postojem byl neutrální postoj ke smrti, dále negativní postoj ke smrti a umírání. Nejčastěji preferovanými hodnotami byly hodnoty zařazené jako duchovní. Nebyl pozorován vztah mezi preferovanými hodnotami a vyjadřovanými postoji ke smrti.

Klíčová slova:

Koncept smrti
Objektivní a subjektivní význam smrti
Smrt
Postoje ke smrti
Osobní hodnoty

Abstract

The purpose of this study was twofold: to introduce a rather unknown field of the research to the Czech reader - the conceptualization of death - as well as to contribute to it. The conceptualization of death is, after almost 60 years of study, still not completely undestood. The theoretical section of this study reviews the theoretical background of the problem as well as the published research.

The research part was divided in three sections, according to the research phases that were done.

The age of acquisition of mature understanding of death was investigated within the Phase I. This phase included a sample of 24 Czech children, ages 6-11. The ages of acquisition of the subconcepts involved in the acquisiton of complete understaning of death were also studied. The developmental sequence was compared with findings of some other studies.

The semi-structured interview was used, with the use of some special pictures. The findings are in accord with some other studies, in which the defined age was 10. There was a difference in the findings regarding to the age of acquisition of understanding the fact of personal mortality, which was defined slightly later. There was a difference in the identified developmental sequence, too.

The content-analysis method was used in the Phase II. 187 respondents, ages 10-21, were asked to write "What is death". This phase was related to the subjective meanings of death. There were some main categories identified within the process of analysis which were discussed with regard to the age and also to the personal belief and compared with some other studies.

The aim of the Phase III. was to examine what kind of death attitudes and personal values are the most frequent ones and whether there is a relation between them (within the sample of 114 adolescents, ages 16-21). The neutral attitude towards death as well as the negative attitude towards death and the dying process were obtained as the most frequent ones, the preference of rather spiritual values was obtained in the next part of the study. No realation was found.

Key words:

Death Concept
Objective and Subjective Meaning of Death
Death
Attitudes Towards Death
Personal Values

Otázky nad tím, jak lidé nahlíží na smrt, byly častou náplní mých myšlenek během absolvované stáže v hospicu, kdy jsem se setkávala s lidmi konfrontovanými se svou vlastní smrtí. Nejprve jsem se samozřejmě zajímala o způsoby pomoci, které bych mohla těmto lidem jako psycholožka nabídnout. Postupem času jsem navíc začala pozorovat a porovnávat tolik odlišné způsoby, s jakými tito pacienti a jejich blízcí ke svému těžkému údělu přistupovali. Reálně jsem se setkávala s oněmi „střídajícími se stádii vyrovnávání se", s touto těžkou zkušeností, tak jak je popsala ve svých dílech Kübler-Ross (1975 a dále) a jiní. Občas jsem se setkala se situací, kdy se některý z pacientů o smrti rozpovídal, často o způsobu, jak se s tímto faktem vyrovnává, někdy o tom, co pro něj smrt jako taková znamená. Povídala jsem si více i se „zdravými" lidmi o tom, co pro ně vlastně znamená smrt. Začala jsem přemýšlet, jak se pojímání či postoje ke smrti mezi lidmi liší, čím jsou ovlivňovány, z čeho se skládají. Pokoušela jsem se analyzovat své vlastní pojetí či koncept života a smrti, své postoje a také změny, kterými u mě vše procházelo. Začalo mne zajímat, zda a případně jakým způsobem se pojetí smrti mění takříkajíc „s věkem", do jaké míry jsou postoje vztahující se ke smrti kulturně a sociálně determinované. Ptala jsem se sama sebe, kolik toho víme o zákonitostech, které se v tomto procesu uplatňují.

Úvod

Vývoj toho, jak nahlížíme na fakt smrti, je jistě zajímavou otázkou a výzvou k výzkumům těchto procesů. Je však velmi nesnadné postihnout, jaké mechanismy se v tomto vývoji uplatňují, a to i přes to, že historie výzkumu této oblasti se dnes datuje do doby před více jak 70 lety. Tato oblast je také – až na výjimky – doménou zemí anglo-americké oblasti a v našich podmínkách je toto téma téměř neznámé, zejména pokud hovoříme o vývoji v prvních letech života.

Cílem předkládané rigorózní práce bylo zachytit aspekty tvorby pojetí smrti tak, jak se s ním během ontogeneze setkáváme a přiblížit tak tuto problematiku českému čtenáři. Součástí práce je i třífázový výzkum uskutečněný na české populaci dětí a dospívajících.

V teoretické části bylo úkolem podat přehled literatury, který by čtenáře náležitě zasvětil do problematiky. Koncept smrti (či pojetí smrti, jak anglický okruh příspěvků spojený názvem *Death Concept* bývá také překládán) lze podle obsahu rozdělit na objektivní a subjektivní rovinu celého konceptu, a tomu také odpovídá rozčlenění do kapitol.

Velká část prezentovaných poznatků vztahujících se k objektivní linii konceptu smrti, která spočívá zejména v postupném chápání universality, nezvratnosti a podobných základních atributů smrti, vycházela z mé již obhájené diplomové práce, kde byl podle mého názoru podán téměř vyčerpávající přehled souvisejících výzkumných studií. Tyto poznatky jsou rozšířeny do třech kapitol následujících po kapitole úvodní, obsahující obecný úvod k problematice. Jedná se zejména o části věnované tvorbě objektivního významu smrti a jeho vztahu k věku, kognitivním vývoji a dalším faktorům.

Rovina subjektivní, která se ve větší míře začíná objevovat po pochopení základních objektivních vlastností smrti, spočívá v individuálním smyslu smrti, postojích k ní a podobných atributech. Tato část byla zpracována nově a je zaměřena převážně na souhrn poznatků vztahujících se k vývoji subjektivní roviny konceptu smrti a postojů ke smrti u dětí i dospívajících.

Přidána byla dále kapitola o úloze a konkrétních formách vzdělávání a výchově „ke smrti", jako i některé další nové poznatky vztahující se problematice.

V empirické části jsou prezentovány tři fáze průzkumu, který se zaměřil na zmapování problematiky v našich podmínkách, konkrétně u dětí a dospívajících ve věku 6 až 21 let.

Jako první je prezentován výzkum prováděný v rámci výše uváděné diplomové práce, který byl zaměřen na problematiku konceptu smrti na objektivní rovině u 24 českých dětí ve věku 6 - 11 let. Hlavním cílem zde bylo zjistit průměrný věk, kdy děti zahrnuté ve vzorku dosahují pochopení jednotlivých komponent i celkového, tzv. vyspělého pojetí smrti na objektivní rovině - tak, jak o něm bude hovořeno v této práci.

Cílem druhé fáze bylo zmapování subjektivní roviny konceptu smrti u respondentů, u nichž se předpokládá již plně vytvořený koncept smrti na objektivní rovině, tedy od věku asi 10 let. Za tímto účelem byla provedena kvalitativní analýza písemných projevů o smrti, a to nejen u 76 respondentů ve věku 11 - 15 let, která byla také prezentována již v diplomové práci, ale dále i u 111 respondentů ve věku 16 - 21 let. Výsledkem zde bylo vymezení několika obsahových kategorií podle druhů výpovědí, vyjádření frekvencí jednotlivých výpovědí a zmapování vztahu k věku a u starších respondentů i vzhledem k dimenzi osobní víry. Starší respondenti byli také dotazováni na změny ve vývoji jejich vztahu ke smrti.

U 114 respondentů ve věku 16 - 21 let byla dále ověřována předběžná výzkumná otázka o tom, je-li možno uvažovat o možném vztahu preferovaných osobních hodnot a vztahu ke smrti.

V průběhu práce je také diskutováno využití uváděných poznatků. Znalost toho, jak děti a dospívající různého věku chápou smrt a jak si toto chápání osvojují, je důležitým základem pro klinickou práci dětských, příp. školních psychologů. V první řadě je tato znalost důležitá pro práci s dětskými a dospívajícími, kteří ztratili blízkou osobu či se jiným způsobem se smrtí ve svém okolí setkali a je nutné s nimi tuto zkušenost nějakým způsobem zpracovat. Poznatky lze dále zúročit v rámci prevence nehod či sebevražd, lze je také využít v rámci klinické práce s dětmi a dospívajícími s těžkou či letální chorobou, i když v těchto případech se v pozdějších fázích mechanismus tvorby pojetí smrti začíná utvářet vlastním, specifickým způsobem. Znalost toho, jak se u dětí koncept smrti vyvíjí, je také využitelná v rámci

edukačního působení zaměřeného na otázky tvorby pojetí smrti a postojů dětí a dále i dospívajících ke smrti, či v rámci zlepšování postojů veřejnosti k otázkám spojených se smrtí a umíráním vůbec.

V úvodu je ještě nutno upozornit, že poznatky v této práci prezentované pochází, až na výjimky, na které bude výslovně upozorněno, ze zjištění učiněných v rámci západní, euro-americké kultury, a nelze je tedy pravděpodobně vztahovat na jinou kulturní oblast.

Ráda bych také uvedla, že ačkoliv jsou koncovky některých podstatných jmen a sloves psány pro zjednodušení v mužském rodě, významově se samozřejmě jedná i o stejný význam v ženském rodě (např. pedagog – pedagožka).

EMPIRICKÁ ČÁST

Kapitola 1: Koncept smrti, co jej tvoří a ovlivňuje – obecný úvod. Sociálně-kulturní pozadí jevu.

1.1 Terminologie a obsahové vymezení pojmu. Objektivní a subjektivní význam pojmu smrt.

Smrt. Slovo, které v každém z nás vzbuzuje velmi osobní a jedinečný souhrn myšlenek, pocitů, snad i vzpomínek. Všechny tyto do určité míry proměnlivé vnitřní atributy lze – byť jen teoreticky a do určité míry - shrnout do komplexu, který můžeme nazývat individuální pojetím či konceptem smrti.

Patrně díky větší tradici ve výzkumu, která se v této oblasti počítá na více než 60 let, lze v anglo-americké literatuře nalézt jednotnější a propracovanější pojmový aparát, který se k problematice konceptualizace smrti vztahuje. Zatímco zde bývá jako hlavní pojem uváděn jednotně pouze *death concept*, v české literatuře jsou k této oblasti uváděny zejména oba výše uvedené výrazy - *pojetí smrti* a méně často i *koncept smrti.*

Pod tato různá označení jsou u nás řazeny různé obsahy, výrazy jsou také často používány nejednoznačně či jsou používána jejich synonyma či opisy. Oba pojmy jsou však v české literatuře používány víceméně synonymně a stejně tak budou používány i v této práci. Dalšími používanými a obsahově ekvivalentními pojmy bývají uváděny např. vztah ke smrti apod.

Co se týče konkrétního **vymezení pojmu** koncept smrti, Kenyon obecně uvádí zahrnutí „....osobního, sociálního, fyzického a spirituálního...." (Kenyon, 2001, s. 65). Podobně i Říčan (1990) hovoří o tom, že z psychologického hlediska je vztah ke smrti složitou strukturou myšlenek, představ a citů. Tito a někteří další autoři (např. Ordal, 1983-84) považují kognitivní i afektivní složku za rovnocenně se v konceptu smrti uplatňující.

Jiní, např. Wittkowski považují za důležitější kognitivní součást: „Pojetí smrti (Todeskonzept) u člověka představuje souhrn všech kognitivních obsahů vědomí (pojmy, představy, obrazy), které má člověk k dispozici k popisu a vysvětlení umírání a smrti. V pojetí smrti je akcentováno spíše vnímání a myšlení než emoční proměnné." (in: Galvas, 1997, s. 105).

Sledujeme-li vývoj pojetí či konceptu smrti během ontogeneze, je dále účelné hovořit o **subjektivním a objektivním významu smrti** pro jedince, přičemž objektivní význam smrti se vztahuje spíše k naturalistickým aspektům chápání smrti, subjektivní význam pak zahrnuje více méně plné chápání významu objektivního (není nutnou podmínkou) a také se již více vztahuje k aspektům non-naturalistickým, tedy např. spirituálním apod. Cicirelli k problematice píše: „objektivně je smrt nezvratné ukončení všech tělesných a mentálních funkcí a je universální pro celé lidstvo. Mimo pochopení objektivního významu smrti existují na individuální rovině také subjektivní významy smrti" (Cicirelli, 2001, s. 663).

Většina autorů (Speece a Brent, 1992, Tamm a Granqvist, 1995, Cicirelli, 2001 aj.) se také shoduje na tom, že se koncept smrti vyvíjí z převážně biologických reprezentací v reprezentace metafyzické. Jinými slovy – z vývoje chápání objektivního významu smrti přechází člověk během ontogeneze na chápání spíše subjektivně založené.

1.2 Hodnoty a postoje společnosti ke smrti. Tabuizace smrti.

Celý komplex, tedy objektivní i subjektivní rovina, je ovlivňován mnoha faktory a poznatky o působení jednotlivých faktorů budou prezentovány v dalších kapitolách. Pro hlubší pochopení mechanismů tvorby konceptu smrti může být však také účelné se nejprve zaměřit na vliv obecně sociálně-kulturního prostředí, ve kterém se jedinec pohybuje a které na jedince působí formativně, zejména procesem **socializace.** Alan (1989) k problematice píše: „Moment subjektivity se přenáší do procesu interiorizace vnějších tlaků, takže problém „společnosti v jedinci" je řešen prostřednictvím socializace, v jejímž průběhu dochází k formování osobnosti díky objektivním sociálním vlivům. (Alan, 1989, s. 23).

Společnost se dále v rámci sociální roviny vyznačuje existencí určitých všeobecně přijímaných hodnot a postojů, které jsou jisté a neohrožující a které jsou jedinci předávány. V rámci **společenských hodnot** jsou v dnešní době v oblasti západní, euro-americké kultury hlavně mládí, zdraví, krása, výkonnost; naopak smrt je považována za protiklad daným hodnotám.

V sociologické terminologii se k existenci všeobecně přijímaných hodnot vztahuje pojem „ontologické bezpečí". „Ontologické bezpečí umožňuje jednotlivci nacházet smysl, řád a kontinuitu v událostech každodennosti a to, že je dnes spojeno hlavně s hodnotami mládí, racionality a výkonu se jeví jako důsledek technického pokroku" (Hytych, 2002, s. 464). Vše, co je v rozporu s právě panujícími všeobecnými společenskými hodnotami, či – jako v případě smrti – je ohrožující, je neakceptovatelné.

Pattison (1977) v této souvislosti identifikuje v rámci západní společnosti čtyři základní **postoje** ke smrti: vzdorování smrti, přání smrti, akceptování smrti, popírání smrti.

Vzdorování smrti je patrně nejméně častým jevem. Kořeny tohoto postoje spatřuje Pattison v židovsko-křesťanském odkazu, který je dodnes patrný v západní společnosti. Tento druh postoje je specifický a nalézt jej můžeme např. u lidí bojujících se smrtelnou chorobou.
Přání smrti je mnohem častější a setkat se s ním lze nejmarkantněji v případech řešení životních krizí, pomst či odvet. Skrytějšími jsou pak přání některých opuštěných, starých či postižených lidí, kteří ve smrti spatřují útěk. Často lze také identifikovat tento postoj v případech, kdy je trpícímu přána smrt z důvodu zkrácení jeho utrpení. Pattison poznamenává, že tento postoj se často stává neurotickým či abnormálním.
Postoj *akceptování smrti* je postojem, který staví smrt do komplexního obrazu života, akceptuje smrt jako součást existence každého z nás. V dílech mnoha autorů, kteří pracovali s umírajícími lidmi (nejznáměji patrně Kübler-Ross, 1975 a dále) je tento postoj označován za žádoucí a podle těchto autorů by měl více či méně stát na konci životní cesty každého z nás. Ve skutečnosti se však podaří tohoto postoje dosáhnout jen menšině lidí, důsledkem neutěšeného stavu, který ve vztahu k umírajícím a umírání vůbec v dnešní společnosti panuje. S tím je již spojen Patisonem uváděný poslední postoj a tím je popírání smrti. U něj se zastavíme detailněji.

Popírání, odsouvání, vytěsňování, až **tabuizace smrti** je v dnešní době v rámci západní společnosti postojem nejčastějším a nejvíce rozšířeným. O smrti se nesluší hovořit, se smrtelně nemocným se raději příliš nekomunikuje, smrt je ukrývána před dětmi. Lefrancois (1996) dodává, že smrt je v naší společnosti popírána jak na bázi jazyka (uvádí časté užívání eufemismů k nahrazení skutečného významu smrti – „odešel" namísto zemřel), tak i v rámci rituálů pohřbívání (málokdo je dnes jako mrtvý po určitou dobu ponechán v domácím prostředí, jako tomu bývalo dříve).

Pattison (1977) se pokouší o **analýzu příčin tabuizace smrti** v dnešní západní společnosti. Poukazuje na to, že lidé se během posledního století přestali v běžném životě setkávat s násilnou smrtí – zmiňuje zrušení veřejných poprav, úbytek válek (to je ovšem relativní). V průběhu 20. století také medicína udělala svůj velký krok kupředu a díky tomu se lidé přestali setkávat s častými dětskými úmrtími na infekční onemocnění. Zvýšil se věk, ve

kterém lidé umírají - zatímco ještě v roce 1900 lidé umírali kolem 40 let, dnes je to kolem 70 let. Dodává, že moderní medicína se postupem času vlastně stala „sluhou soudobé kultury" - ve smyslu dosahování soudobých obecně platných společenských hodnot mládí, krásy, dlouhověkosti. „Díky tomu jsme také svědkem prodlužování životů i za cenu toho, že některé z nich už nemají se skutečným životem nic společného" (Pattison, 1977, s. 9).

Haškovcová (2000) se zamýšlí nad tabuizací smrti v našich podmínkách. Fenomén tabuizované smrti je v našem století, zejména pak v době po druhé světové válce, obecným jevem, který má přímý vztah k samozřejmosti života. Autorka upozorňuje, že by bylo chybou považovat tento jev pouze za důsledek nedávné socialistické minulosti - totalitní systém nepochybně modifikoval formy tabuizace smrti, není však její příčinou. K tabuizaci smrti došlo i v jiných, ekonomicky vyspělých zemích. (Haškovcová, 2000)

Někteří autoři (Gorer, 1965) srovnávají tabuizaci smrti v dnešní společnosti s tabuizací sexu ve Viktoriánské době (in: Pattison, 1977, in: Hytych, 2002). Zatímco tehdy se ve formě neuróz znovuobjevovaly potlačené záležitosti vztahující se k sexu, nyní se tak děje se záležitostmi kolem smrti. Výsledkem je to, že stejně jako kdysi téma sexu, ani téma smrti nemizí, ale vrací se k nám zobrazované v dehumanizované formě. Nejviditelněji skrze masmédia, kde jsou brutální zabíjení a smrt zobrazovány na předních stranách novin a v hlavních vysílacích časech.

Hytych (2002) v této souvislosti uvádí Foucaulta (1997), který k problematice dnešního vztahu společnosti ke smrti píše, že tak jako moderní společnost zachází s oblastí „šílenství", tak také zachází s oblastí smrti. Tak jako můžeme na rovině psychiky jedince pozorovat ve spojení s tématem smrti mechanismy vytěsnění, bagatelizace, racionalizace, můžeme na rovině společnosti pozorovat institucionalizované mechanismy sociální kontroly a dohledu. Ty izolují smrt, stejně jako duševní abnormality v organizacích profesionální péče. Hytych dále zmiňuje Schutze (1962), jež píše, že smrt vzbuzuje fundamentální úzkost a zároveň je událostí, která určitým způsobem ničí uspořádanost a jistotu sociálního světa a je úkolem symbolických světů ji legitimizovat.

1.3 Společensky přijímané definice smrti a jejich vztah k formování konceptu smrti

V souvislosti s tvorbou konceptu smrti a vlivem společnosti na vývoj individuálního pojetí je zajímavá otázka přejímání **společensky obecně platných definic smrti.** Ty jedinec ve vývoji toho, co pro něj smrt znamená, přejímá jako jedny z prvních; jsou součástí toho, co tvoří jádro chápání objektivního významu smrti.

Tyto definice smrti lze pracovně rozdělit na lékařské, legislativní a filosofické (někdy uváděny také religiózní). Jak uvádí např. Engelhard (1978), definice legislativní i filosofické se často opírají o všeobecně přijímané definice medicínské. Ty se však v posledních několika desetiletích postupně mění, a to díky obrovskému kroku kupředu, který zaznamenala medicína v posledních dvaceti či třiceti letech 20. století. Jak uvádí někteří autoři (např. Basta 2001, Brent a Speece, 1993 aj.), výsledkem tohoto progresu je mimo jiné i to, že technologie čím dál tím víc kontrolují lidské životy a tím nutí laiky i profesionály, kteří působí v oblastech se smrtí spojených, k hledání nových definic života i smrti. Před 30 nebo 40 lety bylo ke konstatování smrti používáno posouzení zastavení dechu a krevního oběhu. V té době nebylo nutno a ani možno definovat smrt jinak. S rozvojem technologií však bylo nutno začít přihlížet k novým objevům - tedy i v případě určování okamžiku smrti. Téměř každý orgán se od té doby podařilo nahradit či podpořit přístroji a zastavení srdce přestalo být nutnou příčinou smrti. To se začalo odrážet i v diskusích nad nutností definování nových kritérií smrti. V Harvardských kritériích pro definování smrti se tedy nejprve v 70. letech objevuje nově definování smrti jako „ukončení funkce celého mozku".

Zničení mozkové funkce probíhá ve třech stádiích - nejprve je zastavena činnost kortexu, dále mezimozku, následuje mozkový kmen. Pokud dojde pouze ke dvěma prvním událostem a mozkový kmen stále funguje, zajišťuje už pouze vegetativní funkce a osoba upadá do nezvratného komatu.

S přibývajícím počtem osob, které začaly v nemocnicích přežívat ve stavech nezvratných kómat, vegetativně plně podporovány přístroji, ovšem jen s mizivou nadějí na to, že kdy ještě povedou plnohodnotný lidský život, začalo přibývat i skeptiků vyjadřujících se k tomuto „kroku kupředu" a také k tehdy nově nastolené definici smrti. Basta (2001) argumenty proti této definici výstižně shrnuje tak, že definice založená na mozkové smrti není orientovaná na lidské bytí: „Tato definice je orientovaná na smrt orgánu, ne na smrt individua" (Basta, 2001, s. 35). S postupem času se tedy začalo ukazovat, že ani definice mozkové smrti není dostačující, že ani toto vymezení tedy přesně neodlišuje hranici mezi

životem a smrtí (Trough, 1997). V důsledku těchto diskusí se začaly objevovat i další pokusy o definice, například rozdělení na definování smrti vyššího mozku apod. S tím však narůstala i nejistota ohledně vymezování momentu smrti.

Pro úplnost ještě dodejme, že označení *mozková smrt* doplňují někteří autoři ještě dalšími, nejčastěji dvěma „druhy smrti": klinickou a sociální (např. Dacey, Travers, 1991 aj.) Kolem *klinické smrti* se i dnes vedou velké dohady, zatímco jedni její existenci podporují (klasicky např. Moody, 1991 aj.), většina se k její existenci staví odmítavě. Označení *sociální smrt* bývá používáno za takových podmínek, kdy je s osobou zacházeno jako s mrtvou, i když je ještě fakticky živá. Dacey a Travers (1991) uvádí příklady toho, jak v nemocničním zařízení bylo započato s „posmrtnou" přípravou těla (zavíráním očí a svazováním nohou apod.) už tehdy, kdy osoba ještě žila. Existují ještě další vytvořená dělení smrti, např. podle způsobu úmrtí apod.

Právě nejistota společnosti ohledně toho, kdy je jedinec už mrtvý a kdy ne, se může jistým způsobem odrážet i v konceptualizaci smrti jedince. Brent a Speece (1993) k problému uvádí, že přechod od původních jasných způsobů určování smrti až ke stavu, který v této oblasti panuje nyní, utvořil v rámci moderní konceptualizace smrti jakousi „oblast dvojsmyslu" */region of ambiguity/* ležící mezi definováním „jednoznačně živý a jednoznačně mrtvý". Vstup do tohoto stavu je podle těchto autorů určován ztrátou autonomních kardiopulmonárních funkcí, přechod do smrti je však v principu někdy zvratný právě díky užití moderních medicínských technologií. Existence této oblasti pak může přinášet zmatek do konceptualizace smrti svou nejednoznačností, zvláště v oblasti chápání faktu reverzibility smrti, což je jedním z důležitých dílčích aspektů během vývoje objektivní složky konceptu smrti, jak bude popsáno ve druhé kapitole. Podobně se zmiňovaný posun ve vymezování smrti do jisté míry odráží i v subjektivním významu smrti pro jedince a jeho postojích ke smrti.

1.4 Filosofický a kulturní vliv

V rámci sociokulturního prostředí, ve kterém jedinec žije, se také promítá **celkové filosofické či náboženské pojetí** té které etapy. Galvas k tomuto uvádí: „Z hlediska utváření strategií lidstva, které vedly k vyrovnávání se se smrtí, sehrály nespornou úlohu právě filosofické a náboženské systémy, jež se do značné míry ovlivňují a prolínají." (Galvas, 1997, s. 37).

Jedny z příčin tabuizace smrti a celkově negativních postojů lze najít právě ve filosofickém ladění současné společnosti. Celkový odklon od tradičních náboženských hodnot během

posledního století postavil mnoho lidí před existenční otázky o smyslu života vůbec: „Camus a Sartre označili život za absurdní a jako nejdůležitější otázku to, zda je důvod žít. Pro mnoho lidí se tak postupně jediným důvodem života stal život sám, což se projevuje také v až panickém lpění na životě a v odsouvání záležitostí spojených se smrtí" (Pattison, 1977, s. 8).

V rámci širších kulturních vlivů je v souvislosti s utvářením konceptu smrti, zejména na jeho subjektivní rovině, dále ještě možno zmínit **vliv obyčejů, legend, pohádek či mýtů,** které jsou v kultuře tradovány a které se ke smrti vztahují. Co se týče jejich vlivu na koncept smrti, je v dnešní době jejich vliv již méně patrný, nicméně ve společnostech tzv. primitivních působí tento faktor mnohem více. Jelikož v rámci těchto druhů společností neexistují žádné socializační instituce, socializačně zde působí „celá společnost všemi svými členy a všemi aspekty svého života." (Janoušek, 1984, s. 105). A právě mýty jsou v rámci těchto společností jedním z aspektů, které ovlivňují tvorbu konceptu smrti již od raného dětství a dávají mu jakousi „základnu".

Corcos a Krupka (1983-1984) analyzovali mýty týkající se pojetí smrti u různých kultur. Pozornost zaměřili na kultury žijící v méně komplexních společnostech, zejména na kultury afrických národů, jihomořských ostrovanů, Melanézii, původní kultury Austrálie, americké indiány. V rámci těchto kultur analyzovali několik základních témat, která se v mýtech v souvislosti se smrtí objevovala. Zajímavým zjištěním bylo, že v rámci těchto témat se nikdy smrt neobjevovala jako součást přirozeného života lidí. Identifikována byla témata, která vždy nějakým způsobem vyjadřovala, že lidé byli původně stvořeni bez smrti. Ta byla následně k životu „přidána" díky něčí chybě, přečinu či žertu nebo díky rozhodnutí, kdy důvodem bylo přelidnění, zloba, žárlivost, chamtivost, sobectví, a to buď lidí samotných či různých bohů.

1.5 Tvorba sociálních reprezentací

Sociologickým pojmem, který nám může pomoci zakončit tuto kapitolu pohledem na širší společenské vlivy uplatňující se v tvorbě konceptu smrti, jsou **sociální reprezentace.**

Představy o životní realitě sdílené velkými skupinami, tedy i ty o smrti, mohou být „stěží postřehnutelnými našeptávači ovlivňujícími svou schopností konstruovat realitu životů jednotlivců i celých skupin", píše Hytychve svém sociologickém průzkumu (Hytych, 2002, s. 464). Zde se zaměřil na zkoumání geneze sociální reprezentace smrti, konkrétně u pracovníků onkologickcho oddělení.

Nemocnice jako organizace s mnoha odděleními, které konstituují různé kontexty, ve kterých může být smrt odlišně vnímána, pojímána a komunikována, byla vybrána právě jako nejvhodnější místo zkoumání sociální reprezentace smrti. Autor navíc u pracovníků onkologického oddělení, mimo větší ochoty ke sdělování, předpokládal složitěji konstruovanou reprezentaci smrti, která vyplývá z nutnosti častější konfrontace těchto lidí se smrtí.

Hlavním cílem výzkumu bylo vytvoření kategorií, které by popisovaly reprezentace smrti a analýza **geneze osobní reprezentace smrti.**

Praktické využití těchto poznatků spatřuje autor na pozadí definice objasňující teorii sociálních reprezentací, kdy tyto jsou považovány za elementy „zdravého rozumu" (tj. toho, co nás orientuje v životě, nabízí nám zaběhlé způsoby jednání i interpretace a tím činí náš život známým a srozumitelným). Dále cituje Moscoviciho (1984), že účelem všech reprezentací je učinit něco neznámého známým. Využití uváděného výzkumu tedy tkví v poskytnutí zjištěných modelů reprezentace smrti pro praxi, kdy „....v případě neznalosti reprezentací sdílených jednotlivými aktéry komunikace toto může do značné míry komplikovat jejich interakci, a tím i dosahování pro ně relevantních cílů, ať už jen jimi uzdravení nebo důstojné umírání." (Hytych, 2002, s. 465).

Reprezentace jsou determinovány časovým okamžikem a socio-kulturním prostorem, autor je nazývá dimenzí prostoru a času. Proměna reprezentací v čase je v jeho práci zachycena ve výpovědích respondentů jako *minulá reprezentace smrti* a *budoucí reprezentace smrti*. Současná reprezentace smrti je zachycena jako *společenská reprezentace smrti*, která je dále v textu vymezena např. jako „hrůza, nemluvit o tom, tragická událost, smutek, šok, lítost". Společenská reprezentace smrti je, spolu s ostatními složkami socio-kulturního kontextu, ve kterém člověk žije, v interakci s další kategorií – s kategorií *osobní reprezentace smrti*. Současný socio-kulturní kontext tvoří relevantní společenská reprezentace smrti, nemocniční oddělení a mezilidské vztahy. Otevřenost mezilidských vztahů a specificita oddělení strukturuje kontext, ve kterém dochází ke komunikaci či k vyhýbání se komunikaci o smrti, což se většinou děje pouze na úrovni profesních vztahů.

Respondenti v rámci rozhovorů vypovídali jednak o své vlastní představě smrti a dále také o vymezování se vůči jim vnímané společenské reprezentaci smrti, kterému předcházela procedura jejího přijetí. Proces interakce společenské a osobní reprezentace smrti ovšem nebyl zmiňován pouze v souvislosti s minulostí, ale byl zmiňován jako stále přítomný (výpovědi při komentování kresby představy smrti, která byla ve studii spolu s rozhovory použita). Určité části společenské reprezentace smrti jsou následně integrovány. Proces vymezování se vůči společenské reprezentaci byl uváděn v souvislosti s vlastním vyrovnáváním se se smrtí a ve spojitosti s procesem osobní zkušenosti. Ten je posloupností aplikace osobní reprezentace smrti a vyhodnocením jejích důsledků v socio-kulturním kontextu. Respondenti uváděli, jak jejich představa smrti ovlivňuje jejich životy a jak zpětně jejich zkušenosti ovlivňují tuto představu.

Současná představa smrti respondentů je tedy výsledkem historických změn (rozdílnost společenského pojímání smrti dnes – *společenská reprezentace smrti,* v minulosti – *minulá reprezentace smrti* a očekávaného pojímání v budoucnosti) a změn souvisejících s procesy interakce a osobní zkušenosti. Ty lze zahrnout do pojmu *geneze osobní reprezentace smrti.* Důležitým faktorem, který se podílí na strukturalizaci této osobní reprezentace je i otázka osobní víry.

Podle podoby geneze a víry respondenta rozlišuje dále autor čtyři *typy osobních reprezentací smrti:*

- *Typ osobně-integrovaný:* vedle procesu vymezování se vůči společenské reprezentaci smrti a procesu osobní zkušenosti je popisováno i integrování části popisované společenské reprezentace smrti. K víře dochází tito respondenti na podkladě osobních zkušeností a vlastního hledání. Jejich víra je v rozporu s převládajícím křesťanským světonázorem.
- *Typ osobně vymezený:* převládá procedura vymezení se vůči společenské reprezentaci smrti. Respondenti vyjadřují positivnost osobní reprezentace smrti. Víra je také získávána na podkladě vlastních zkušeností, bez vlivu rodinného prostředí.
- *Typ tradiční:* vyjádření konformity k převládajícímu křesťanskému světonázoru pod vlivem rodinného prostředí
- *Vágně-profesní:* autorem zmíněno pouze to, že tento respondent prezentoval jen svoji profesní roli a nejevil ochotu ke komunikaci na osobní rovině.

Genezi osobní reprezentace smrti autor v závěru tedy shrnuje asi takto: Osoba ve svém socio-kulturním kontextu žije v určité síti mezilidských vztahů. V rámci toho konstruuje, případně přijímá osobní reprezentaci smrti, která vyplývá z dané společenské reprezentace smrti. Toto je dále ověřováno životními zkušenostmi a dochází buď k přijetí nebo k odmítnutí. Dojde-li k odmítnutí současné osobní reprezentace smrti, aktivizuje se proces vymezení se vůči vnímané společenské reprezentaci smrti a to způsobuje změnu osobní reprezentace smrti. Tvorbu určité osobní reprezentace chápe autor i jako cestu k přesvědčení (či k víře).

Autor analyzuje tento výzkum sociálních reprezentací z hlediska struktury sociálních reprezentací, která rozlišuje u sociálních reprezentací jádro a periferní část, nabízí hypotézu o totožnosti jádra sociálních reprezentací se společenskou reprezentací smrti a periferních částí s osobními reprezentacemi smrti.

Tímto sociologickým pohledem tuto úvodní, obecnou kapitolu uzavřeme. Následující části již budou zaměřeny na tvorbu konceptu smrti tak, jak jej můžeme najít v odborné psychologické literatuře. První kapitoly budou věnovány ranému vývoji.

Kapitola 2: Konceptualizace smrti v rovině objektivního významu.

2.1 Základní aspekty objektivního významu smrti

Objektivní význam smrti bývá nejčastějším předmětem výzkumných studií zaměřených na to, jakým způsobem se koncept smrti utváří během dětství. Jak lze však tento pojem vymezit?

V úvodní kapitole bylo zmíněno, že objektivní význam smrti se vztahuje k chápání naturalistických aspektů faktu smrti. Většinou autorů bývá tedy objektivní význam smrti vymezován pochopením základních principů, které se v aktu smrti odráží - tedy pochopením *universality, nezvratnosti (příp. nevyhnutelnosti), faktu skončení funkcí, příčinnosti.* Někteří autoři tyto principy dělí do méně nebo více skupin, např. Kane (1979) vymezila těchto aspektů, či jak bývá uváděno subkomponent či subkonceptů, až devět. V zásadě se však většina obsahově shoduje s uvedenými pěti. Uvedené **subkoncepty** bývají zkoumány v souvislosti s působením různých faktorů (úroveň kognitivního vývoje, věk apod.) a to většinou u probandů dětského věku, ačkoliv bylo zajímavé provedení podobné studie u dospělých (viz Brent a Speece, 1993). Pro jednotlivé subkomponenty byly uváděny následující definice:

Universalita: pro tyto účely je její plné pochopení vymezováno takto: „smrt je chápána jako přírodní fenomén, z kterého se nikdo nemůže vymanit" (Schonfeld a Smilansky, 1989, s. 597). Případně: „universalita odkazuje na pochopení toho, že všechna živá stvoření umírají" (Speece a Brent, 1984, s. 1672).

Nezvratnost: Jak uvádí Geber (1977) je to adjektivum přidané k těm změnám, které již nelze zrušit. Ve vztahu k pojímání smrti tedy pochopení faktu, že pokud jednou žijící bytost zemře, její fyzické tělo nemůže znovu ožít. Dále např.: „pochopení smrti jako přírodního fenoménu, ze kterého není návratu." (Schonfeld a Smilansky, 1989, s. 597) či „pochopení toho, že jakmile jednou živé stvoření zemře, jeho fyzické tělo nemůže znovu ožít" (Speece a Brent, 1984, s. 1671) apod. Zdůrazňováno je odlišení fyzického ukončení od psychospirituálního pojetí jedince (objektivní a subjektivní rovina konceptu smrti). Gesell a Frances (1946) poznamenávají, že otázka ireversibility smrti je vlastně předmětem primitivnějších i moderních forem náboženství a filosofií.

K faktu pochopení ***ukončení (biologických) funkcí*** je uváděno např. „smrt je chápána jako stav, kdy již proběhlo definitivní ukončení všech biologických funkcí." (Schonfeld a Smilansky, 1989, s. 597) případně: „pochopení tohoto aspektu odkazuje na pochopení skončení funkce všech pro život nezbytných orgánů." (Speece a Brent, 1984, s. 1672). Či „....odkazuje na pochopení toho, že se smrtí končí všechny život udržující funkce" (Kenyon, 2001, s. 65). Někteří autoři dělí tento aspekt na pochopení faktu skončení „evidentních" biologických funkcí a funkcí, které nejsou ihned „patrné", tedy např. kognitivní funkce. Jak bude uváděno dále, ukazuje se, že děti nejprve chápou fakt skončení biologických funkcí, které jsou přímo pozorovatelné.

Příčinnost: „....je vyvinuto realistické pochopení příčin smrti" (Schonfeld a Smilansky, 1989, s. 597). V souvislosti s plným chápáním příčinnosti bývá některými autory přidáváno ještě chápání biologické závislosti narození - růst, vývoj - stárnutí - smrt, které, jak se ukazuje, nebývá dětmi do určitého věku zcela přesně chápáno, ačkoliv jiné aspekty, které lze pod aspekt příčinnosti shrnout, již ano.

Některými autory bylo také zkoumáno pochopení aspektu ***osobní smrtelnosti***, které se v závislosti na výsledcích průzkumu prezentovaného v rámci druhé fáze empirické části této práce, také jeví jako obtížněji chápatelné. Je spojeno s hlubším chápáním toho, že „nejen všechna ostatní tvoření zemřou, ale že zemřu také já" (Kenyon, 2001, str. 65).

Dosažení pochopení všech těchto komponent je většinou autorů vymezeno jako dosažení **„vyspělého pojetí smrti"** */mature understanding of death/*. Většina autorů se také shoduje na tom, že pochopení všech těchto komponent *najednou* je určujícím faktorem dosažení chápání kompletního, vyspělého konceptu smrti na objektivní rovině, nikoliv jejich jednotlivé pochopení. Pochopení všech komponent je však pravděpodobně uskutečňováno vývojově mnohem později, než chápání jednotlivých aspektů. A to i o několik let. Speece a Brent (1992 aj.) dokonce hovoří o přibližně čtyřech letech, během kterých se plné pochopení (objektivního významu) smrti utváří. Uvádí, že mnoho dětí již ve školce chápe určitým způsobem jednotlivé komponenty, ovšem k chápání *celku* dochází až ve věku 10 let či více. K jejich příspěvku se ještě vrátím v části věnované zkoumání vývojových sekvencí, které se ve vývoji konceptu smrti pravděpodobně objevují.

Někteří autoři (např. Lazar a Torney-Purta, 1991, Speece a Brent, 1992 aj.) však kritizují opodstatněnost vymezování „bodu vyspělého pojetí smrti". Jak podotýkají Brent a Speece (1993) v příspěvku kritizujícím „současná pojetí konceptu smrti", nebyl nikdy tento pojem

uspokojivě empiricky vymezen a validizován. A to i přes to, že je tento pojem uváděn téměř ve všech studiích, které se konceptualizací smrti během ontogeneze zabývají. Navíc, toto „konečné, vyspělé pojetí smrti" je podle mnoha autorů vlastně bodem, který by měl stát na konci cesty konceptualizace objektivního významu smrti a je s ním poměřováno vše, co je během výzkumných studií zjištěno. Jak tito autoři píší: „Bez ohledu na to, že tento bod ve skutečnosti možná ani neexistuje" (Brent a Speece, 1993, s. 204).

Dosažení pochopení objektivního významu smrti je také spojeno s faktem existence jasného **obecného kritéria definování smrti**, které je do pojetí smrti individua zakomponováno v počátcích vývoje. Také je, jak již víme ze začátku první kapitoly této práce, v posledních desetiletích podrobováno velkým změnám v souvislosti s rozvojem moderních lékařských technologií. A uvedené změny jsou, podle mého názoru, ve výzkumu vývoje objektivního významu smrti zahrnuty nedostatečně, uvážíme-li, že v rámci uváděných studií se na tento aspekt zaměřila pouze jedna.

2.2 Historie prvních výzkumných studií. Metodologické nedostatky některých studií.

Historie zkoumání konceptualizace smrti u dětí sahá až do třicátých let dvacátého století. První studie zaměřená na konceptualizaci smrti byla studie Schildera a Wechslera (1934), kteří zkoumali, jak děti reagují na obrázky smrti, podobný výzkum také prováděl Anthony v roce 1939 (in: Kenyon, 2001). Gesell a Ilg (1946) zmiňují některé výsledky svých pozorování dětského pojímání smrti ve své knize *The Child From Five to Ten*.

Průlomovou a první detailnější prací zkoumající konceptualizaci smrti byla však studie Maďarky Nagy z roku 1948 (in: Kenyon, 2001). Nagy uvedla jako první názor, že i normálně se vyvíjející děti mají relativně dobře vyvinutý koncept smrti a že o smrti dokážou přemýšlet, což bylo v kontrastu s všeobecně přijímaným názorem té doby. V jejím vzorku dětí od 3 do 10 let projevovaly i nejmenší děti povědomí o smrti založené na realistických a konkrétních poznatcích o tom, jaké je to být mrtvý. Byla také první, kdo poukázal na změny v chápání smrti v závislosti na věku. Ve své studii pozorovala posun od záležitostí spojených se separačním strachem u mladších dětí k personifikaci smrti a k přesvědčení, že se jí lze vyhnout u dětí mezi šesti a devíti lety, až k chápání smrti jako nevyhnutelného a konečného aktu u dětí kolem deseti let.

Tyto studie zahrnovaly ještě zkoumání konceptu smrti jako celku, tedy i s jeho subjektivní složkou. Trendem se však během dalších let stal odklon od zkoumání konceptu smrti jako celku a psychologové měli tendenci zkoumat oba aspekty odděleně, i když samozřejmě ne všichni. Nicméně lze říci, že většina výzkumných studií dalších několika desítek let se zaměřila spíše na zkoumání vývoje konceptu smrti na objektivní rovině, s hlavním akcentem na to, jak je tento vývoj uskutečňován vzhledem k věku a ke kognitivnímu vývoji.

Co se týče **používaných výzkumných strategií,** bylo používáno velké množství (často velmi specifických) metod, nejčastěji to byl strukturovaný či polostrukturovaný rozhovor zaměřující se na zjišťování stavu vývoje jednotlivých komponent, případně na detekování vlivu různých faktorů a dále dotazníky. Nejznámějším a patrně nejvíce propracovaným nástrojem pro zjišťování úrovně chápání jednotlivých komponent je Smilanské Dotazník konceptu smrti */The Smilansky Death Concept Questionnaire/.*

Tento dotazník vznikl původně v Izraeli a dnes je široce používán při výzkumech zaměřených na zjišťování stavu pochopení smrti v mnoha zemích. Původně byl napsán v hebrejštině, autorka jej následně přeložila do angličtiny a vydala k němu v angličtině i manuál. Dotazník je administrován ve formě strukturovaného interview a doba trvání je přibližně 15 minut. Skládá se z 26 otázek, z čehož polovina se vztahuje ke smrti lidí a polovina ke smrti zvířat. Otázky na zvířata a lidi se liší pouze v odkazu, formulace zůstává stejná. Autorka v manuálu vymezuje kompletní a nekompletní způsoby odpovědí.

Kenyon (2001) ve svém příspěvku zmiňuje i některé **metodologické nedostatky,** které se v rámci výzkumných projektů zkoumajících vývoj objektivních (i subjektivních) složek konceptu smrti objevují a je tedy třeba je brát v úvahu. Jsou to v první řadě hlavně ne příliš vhodně navržené výzkumné projekty, s čímž se pojí obtížnost v interpretacích výsledků a obtížnost jejich srovnávání či ověřování (více i kapitola 3.2). Dále jsou to nedostatečně uvedené demografické informace, či špatné statistické zpracování dat. Dalším z problémů může být také to, že studie byly, až na několik výjimek prováděné pouze na vzorku dětí anglo-americké kultury.

Následující tři kapitoly tvoří jeden celek popisující souhrn faktorů ovlivňujících vývoj konceptu smrti na objektivní rovině - konkrétně pak faktoru věku, kognitivní faktory a ostatní faktory.

Kapitola 3: Objektivní význam smrti a faktor věku.

3.1 Počátek tvorby konceptu smrti - vývoj do věku 4 - 5 let

Pozornost psychologů byla v mnoha studiích zaměřena na určení přibližného věku, kdy děti dosahují vyspělého pojetí smrti na objektivní rovině či na určení bodu dosažení chápání jednotlivých subkomponent. Tento přehled vývoje podle věkových intervalů je užitečný jednak pro využití v praxi, ale i jako podklad pro zjišťování vlivu jednotlivých faktorů, které by tyto změny mohly způsobovat, což bude předmětem následujících dvou kapitol.
Zajímavé však ale bude, zaměříme li se nejprve na to, jak smrt pojímá velmi malé dítě a také na to, jak se toto pojetí vyvíjí v době před počátkem chápání některých základních aspektů objektivního významu smrti.

O tom, jak smrt „pojímá" ***dítě do věku 2 let*** toho v soudobé literatuře nebývá uváděno mnoho. Důležitost tohoto období bývá také často podceňována, ačkoliv např. Piaget rozsah vývoje v tomto období přirovnává k miniaturní „Koperníkovské revoluci" (Piaget, 1980). Tuto „intelektuální revoluci" tvoří podle něj rozvoj čtyř základních procesů: konstrukce kategorií objektu, prostoru, kauzality a času, to vše „vztažené zatím nikoliv k myšlenkám a myšlení, nýbrž k praktickým zážitkům" (Piaget, 1980, s. 13).
Většina prožitků dítěte ve zmíněném věkovém období je uskutečňována na afektivní úrovni. Formanek (1977) se domnívá, že absence intelektuálního chápání je příčinou toho, že dítě v prvních letech života smrt pojímá roztříštěně, ne komplexně (in: Ordal, 1983-1984)
A ačkoliv na úplném počátku tedy chybí porozumění smrti, někteří autoři (Brent, 1977-78, Ordal, 1983-1984, Speece a Brent, 1984) se domnívají, že už v této době se u dítěte nacházejí první počátky pokusů o chápání smrti.

~~Co je však v tomto období přítomno prokazatelně, je strach ze separace, jak uvádí např.~~ Vyhnálek (1991). Tento strach je vývojově daný a jeho začátek je v tzv. separační úzkosti.
Říčan (1990) k tomu uvádí, že pro takto malé dítě je smrt spojena s odloučením ve spánku a je pro něj pouze dočasná. Zároveň píše, že je to asi ve věku 10 měsíců, kdy dítě začíná mít utvořeny první vazby k rodičům či jiným blízkým osobám a skrze ně tak může prožívat i onu úzkost z odloučení. V souvislosti s tím zdůrazňuje odlišnost ve vnímání toku času u takto malého dítěte, díky čemuž dítě prožívá i krátké odloučení jako úplnou ztrátu. Toto Říčan spojuje ve vnímání dítěte s analogií smrti a předpokládá, že je uvedená zkušenost v pozdějším životě integrována do strachu ze smrti vůbec.

Pattison (1977) k tomuto souhlasně uvádí, že dítě v tomto věku nemá ještě zcela oddělenou hranici mezi ním samotným a ostatními, což je důvodem toho, že pociťuje úzkost při oddělení od ostatních: Chybí-li v jeho přítomnosti matka, byť i jen odešla do vedlejší místnosti, chybí i v dítěti kus jeho samotného a dítě neprožívá samo sebe jako celistvou osobnost. Druhým faktorem, na který autor pokládá důraz při analyzování pojetí smrti u nejmladších dětí, je zkušenost spojená s prožíváním dětského já */the sense of self/*, která se liší od prožívání v dalších vývojových fázích. Dítě v tomto období prožívá své já primárně skrze tělesné počitky a vědomí svého těla */body perception and body awareness/*, tedy nikoliv intelektově. To, spolu s výše uváděnou separační úzkostí, tvoří podle Pattisona dvě základní linie jeho identity. Dále v knize doporučuje z těchto poznatků vycházet i při péči o dítě umírající v tomto věku - tedy zdůrazňuje především nutnost neustálé blízkosti rodiče či zástupné osoby a zajištění co nejvyššího stupně tělesného komfortu.

Zajímavou ilustrací k právě uvedenému a k tomu, jakým způsobem se koncept smrti počíná utvářet u dítěte kolem ***věku 2 let,*** může být Brentův příspěvek (1977-78), ve kterém prezentoval vlastní zkušenost se svým malým synem.

U toho se ve věku 2 let začaly objevovat noční děsy, při kterých se hystericky dožadoval láhve s teplou vodou a cukrem. Když rodiče začali situaci řešit tím, že mu jí přestali dávat, dítě hystericky vysvětlovalo, že jí „mít musí, jinak nebude moci udělat kontakt". Později bylo zjištěno, že jeho chování bylo následkem tvorby specifického (pre)konceptu smrti. Ten si chlapec utvořil na základě několika příhod, kterých byl svědkem v rozmezí věku šestnácti měsíců až dvou let. Nejprve to bylo úmrtí dvou domácích zvířat, ke kterým měl malý chlapec velký vztah. Rodiče mu tehdy jejich smrt objasnili tak, že mu sdělili, že „....každé zvíře má takový motor a díky němu žije. Když pak jednou zemře, je to jako když se motorek zastaví. Jeho motor se pak už nikdy nerozeběhne....". O několik týdnů později byl chlapec svědkem toho, jak jeho novorozené sestře odpadl zbytek pupeční šňůry. Rodiče mu tedy vysvětlili, že je vše v pořádku, „...že už byl stejně mrtvý...". O několik týdnů později dítě objevilo obrázek již zemřelého dědečka. Měl mnoho dotazů, nicméně žádné z vysvětlení týkající se objasnění jeho smrti tehdy chlapce očividně neuspokojilo. Malému chlapci dále utkvěly v paměti příhody, při kterých jim několikrát při jízdě autem či motorovou lodí došel benzín. Chlapec byl z toho, že se auto/loď zastavily a už nejely dále, úzkostný a úzkostně reagoval i na slova „....došel nám benzín.". Jednoho dne také během rozhovoru nad starým

nefunkčním motorem zaslechl slova: „....možná tam není kontakt" a o nějakou dobu později „....myslím, že baterka je mrtvá."

Brent následně zjistil, že u dítěte se postupně utvořil panický strach ze smrti a to právě díky tomu, jak se u něj postupně utvářel onen svérázný koncept smrti, kdy si chlapec myslel, že pokud nebude pravidelně doplňovat svému tělu „benzín", jeho „motor se zastaví" a on nebude moci „udělat kontakt", což pro něj dále znamenalo, že zemře jako dědeček. (Forma teplé vody s cukrem coby „benzínu" vzešla následně z pozorování péče o novorozenou sestru, která teplou sladkou vodu od matky dostávala, když se v noci vzbudila).

Brent na výše uvedeném příkladu poukazuje na to, jak odlišná je u dětí v tomto věku logika a jak odlišná je struktura jazyka, kterou používají dospělí.

Hlavní linií v tvorbě konceptu smrti u tohoto malého chlapce byla tedy linie sylogistického zdůvodňování, která se vyvíjela v průběhu jedenácti měsíců. Ta vedla od několika pozorování povahy jazyka */nature of language/*, přes pozorování smrti ve světě, ve kterém chlapec žil, až ke tvorbě specifických úkonů, které mu měly zajistit to, aby se on sám smrti vyhnul.

V rámci *empirického pozorování jazyka /empirical-linguistic observations/* tedy dítě zachytilo následující slovní spojení: První i druhé zvíře umírá, dědeček zemřel, zbytek pupeční šňůry odpadá, protože je mrtvý, motor u auta se zastavil a byl mrtvý, baterie v autě nefungovala - byla mrtvá.

Implicitní *sylogismus* vedoucí od těchto faktů k výslednému chování dítěte byl pak pravděpodobně takovýto:

1. Každé zvíře má motor.
2. Být „mrtvý" je jako když se zastaví motor.
3. Motor u auta se zastaví buď když a.) mu dojde benzín, b.) jeho baterie „umře" a proto nemůže „udělat kontakt".
4. Jestliže se můj motor zastaví, budu mrtvý a dál už nebudu schopný „dělat kontakt".
5. Proto: Jestliže nechci, aby můj motor „zemřel", musím doplňovat benzín.
6. Láhev teplé vody s cukrem před spaním dodá něco jako benzín.
7. Proto: Způsob, jak mít hodně „benzínu", aby se mi „nezastavil motor" je pít hodně teplé vody s cukrem, pokaždé, když v noci ležím posteli.

Výsledkem byla tedy ona odpověď: „ pokud jí nedostanu /láhev/, nebudu moci udělat kontakt."

Na uvedeném případu je také možno sledovat, jak používají strukturu jazyka dospělí a jak děti. Dospělí za normálních okolností věnují relativně málo pozornosti fyzické či materiální formě, ve které je význam sdělován, ve srovnání s pozorností, kterou věnují významu samotnému. Výjimky se objevují často pouze v případech, kdy je možnost významové záměny.

Většina psychologů (např. výzkumy Meleara, 1973, Stanbrooka a Parkera, 1987) se ovšem shoduje na tom, že ***tříleté dítě*** se ještě o smrt nezajímá (in: Ellis a Stump, 2000). Více je zajímá většinou otázka vzniku. Zmínky o tom můžeme najít už v díle Gesella a Frances (1946), kde autoři v souvislosti s myšlenkami na život a smrt, které tehdejší generaci přinesla válka, uvádí, že zájem o otázky kolem vzniku se projevují již u tříletých dětí a to především zájmem o menší děti - jak přišly na svět, kde byly předtím, než se narodily apod. Dotýkají se zde také skutečnosti, že dítě v tomto věku ještě spojuje život a smrt v jedno – prakticky tedy nechápe např. ireversibilitu smrti.
To, v jakém věku se u dětí vlastně objevují první počátky témat spojených se smrtí, je již předmětem mnoha výzkumných studií, z nichž některé budou prezentovány později. Výsledky vyplývající z novějších výzkumů však hovoří pro věk zhruba od **4 let**, ačkoliv jak je patrné z příspěvku Brenta (1977-78), není výjimkou i věk mnohem nižší.
Někdy v době kolem 4 let se začíná vyvíjet i intelektuální pojetí smrti, které postupně míří k pochopení objektivního významu smrti.

Piaget (1980, 1999, 2001 aj.) a jiní zdůrazňují mimo jiné roli řeči, která se v tomto období počíná formovat. Díky ní začíná dítě chápat svět v jiných kategoriích, má např. možnost rekapitulace svých činů a anticipace činů budoucích, objevuje se možnost verbální komunikace s druhými, čímž se ohlašuje vznik socializace jednání. Začíná internalizace slova, v níž Piaget a jiní spatřují počátek myšlení, podporovaného vnitřní řečí a systémem znaků.

Co se však děje před tím, než dítě začne chápat smrt na objektivní rovině tak, jak ji chápou dospělí? Jak již bylo uvedeno, objektivní význam smrti je většinou autorů vymezován pochopením základních, objektivně posuzovatelných principů, které fakt smrti zahrnuje: tedy pochopení jakýchsi základních charakteristik smrti: universality, nezvratnosti, faktu skončení funkcí, příčinnosti, osobní mortality apod. Speece a Brent (1984) ve svém příspěvku

podávají následující stručný přehled toho, jak děti vnímají smrt před dosažením chápání těchto komponent, včetně jednotlivých studií:

1. Před tím, než děti začnou chápat fakt, že smrt je *nezvratná*, obvykle vidí smrt jako dočasnou a reverzibilní. Pro tyto děti mohou mrtví znovu sami spontánně ožívat (autoři uvádí výsledky výzkumů Maďarky Nagy, 1948), mohou ožívat následkem lékařského zákroku (Beauchamp 1974, Hansen 1972/3, Kane 1979, Lonetto 1980 aj.), po požití určitého jídla (Hansen 1972/3, Koocher 1973), po napití se vody (Beauchamp 1974, Hansen 1972/3, Sternlicht, 1980), díky kouzlu (Schilder a Wechsler, 1934), díky přání (Hansen 1972/3) nebo díky motlitbě (Sternlicht, 1980 Weininger, 1979). Tyto děti mají tendenci vidět smrt jako určitý druh spánku, ze kterého se dotyčný probudí nebo jako výlet, ze kterého se dotyčný vrátí. Mnoho dětí ve výzkumech poslední doby uvádí mezi metodami navracení života i lékařské zákroky, smrt tedy vidí jako určitý druh nemoci či zranění. Ve zmíněném přehledu je však uváděná i kritická poznámka k tomu, že pouze ve dvou z výzkumů, které se tímto zabývaly, bylo nejprve rozlišeno, zda děti spatřují život a smrt jako dva póly určitého kontinua. Koncept nezvratnosti totiž automaticky předpokládá, že dítě tyto dva stavy odlišuje, což však ve skutečnosti nemusí být vždy pravda a výsledky mohou být tedy zkreslené. Navíc, v první kapitole byl také diskutován vliv, který na vývoj konceptu smrti mohou mít moderní lékařské technologie, které „rozrušily" kdysi jednoznačně a ostře vnímanou hranici mezi životem a smrtí. Je tedy nutné se zaměřit na důkladnou analýzu odpovědí, tedy zjistit *proč* dítě odpovídá, že smrt je reversibilní.
2. Před tím, než děti začnou chápat, že smrt znamená *konec všech život udržujících funkcí*, mnoho z nich považuje smrt pouze za stav, kdy je dotyčný pouze omezen v některé z těchto funkcí. Například, že mrtvý neslyší tak dobře jako živý apod. Kane (1979) ve svém výzkumu zjistila zajímavý fakt, a sice to, že děti přisuzují mrtvým spíše přetrvávání kognitivních funkcí, než přetrvávání funkcí biologických. Vysvětluje to tím, že děti jsou schopny zaznamenat nejprve konec zřetelně pozorovatelných funkcí (jako je mluvení, pohyb apod.) a až později přichází na to, že se smrtí končí i méně „zřetelné" aspekty, jako je např. pociťování nebo třeba snění. Tím se mohou potvrzovat i zjištění ohledně toho, že děti někdy nejprve chápou „živý" a „mrtvý" jako stádia, která se vzájemně nemusí vylučovat a proto jejich hlavní obtíž v chápání

aspektu skončení biologických funkcí spočívá právě v nejistotě ohledně toho, zda a případně které funkce přetrvávají po smrti.

3. Před tím, než děti začnou chápat *fakt universality smrti*, často mají za to, že smrti se lze určitým způsobem vyhnout nebo že existují určité skupiny lidí, kteří neumírají (ony samy, rodiče, učitelé apod.). Nagy (1948) ve výsledcích svého výzkumu uvádí, že menší děti často odpovídaly ve smyslu toho, že smrti se lze vyhnout, pokud je člověk dostatečně chytrý nebo má dost štěstí.
4. Wechsler a Schilder (1934) navrhli podle výsledků své studie navíc to, že děti chápou nejprve universalitu smrti vzhledem k ostatním, ovšem až později začínají chápat to, že i ony sami zemřou, tedy *aspekt pochopení osobní mortality*. Pozdější výsledky však toto zjištění nepodpořily, nicméně platí, že pokud dítě označí sebe za nesmrtelné, označí většinou i jiné osoby a to většinou osoby blízké. To by mohlo souviset i s určitou formou strachu, vytěsněním apod.

Uvedený přehled tak, jak jej podali Speece a Brent, tedy v hrubých rysech zachycuje to, jak dítě chápe smrt na počátku tvorby tzv. vyspělého pojetí smrti, jak bylo zmiňováno výše. Nyní se podívejme na to, kdy a jak se toto chápání objevuje.

3.2 Vývoj konceptu smrti od věku 5 let

Ve druhé kapitole byla citována Kenyon (2001), která provedla srovnání některých studií a uvedla některé z metodologických výhrad. Problémy se objevují právě v případě studií zabývajících se stanovením přibližných věkových hranic, kdy u většiny dětí dochází k chápání jednotlivých subkonceptů, a to zejména při porovnání výsledků.
Jak uvádí Speece a Brent (1984), významnou překážkou při srovnávání je hlavně to, že studie se liší ve statistických kritériích při definování věkového bodu dosažení. Zatímco někteří autoři označili určitý věk za věk dosažení plného chápání jednotlivého aspektu při 60% úspěšnosti dětských probandů, jiní za toto kritérium označili 75% a někteří 100%, některé studie navíc použité kritérium pro definování věku neuvádí vůbec, jak je patrné na následujících příkladech:

Reilly et. al (1983) zjistili na vzorku pěti až desetiletých dětí, že až na dva, chápali všichni fakt nezvratnosti, většina také chápala fakt osobní smrtelnosti ve věku kolem 6 let (in: Kenyon, 2001).

Speece a Brent (1984) uvádí data z disertační práce Kane (1975). Ta zjistila, že 58% 4-letých dětí chápalo nezvratnost. Co se týče chápání faktu skončení biologických funkcí, chápalo ho 18% 3 či 4-letých, 46% dětí 5 či 6-letých a 58% 7-letých. Chápání universality neprojevilo ani jedno dítě 3-leté, 42% dětí 4-letých a 64% 5-letých.

Mahon (1993) zjistila, že 45% 5-letých dětí a většina dětí do věku 8 let chápala fakt universality, fakt skončení biologických funkcí a fakt osobní smrtelnosti (in: Kenyon, 2001).

Podobné (a podobně obtížně srovnatelné) byly i výsledky některých dalších studií (např. Atwood 1984, Candy-Gibbs et al., 1984) - někteří autoři prezentovali i výsledky svědčící o dřívějším chápání některých subkomponent, např. Nagy, 1948, Boldue, 1972, Kalmbach, 1978-79 (in: Speece a Brent, 1984).

Základní otázkou je tedy to, zda je věk možno vůbec považovat za spolehlivý ukazatel vývoje konceptu smrti. Názory se opět různí, nicméně většina autorů se shoduje na tom, že věk je dobrým, ne-li nejlepším ukazatelem. Jiní však vymezují faktor věku jako dobré měřítko pouze pro vývoj některých komponent. Ve studii Candy-Gibbs et al. (1984-85) prezentovali zjištění, že „...věk byl shledán významným faktorem ve vztahu k dětskému akceptování faktu, že se smrtí končí biologické funkce a také ve vztahu k chápání universality. Nebyl však nalezen žádný vztah k dětskému pochopení nezvratnosti." (Candy-Gibbs et al., 1984-85, s. 340) To se zdá být v souhlasu i s výsledky vztahujícími se ke zjišťování vývojových sekvencí (viz dále kapitola 4.4), kdy bylo zjištěno, že chápání nezvratnosti se vyvíjí během celého dětství a pravděpodobně i dále (např. Speece a Brent, 1992 či Brent et al., 1996)

Lazar a Torney-Purta (1991) zjistili v jediném longitudinálním výzkumu, který byl k této problematice proveden, že nejdříve se pravděpodobně u dětí vyvíjí chápání universality, následuje chápání nezvratnosti. Pochopení faktu skončení biologických funkcí a kauzality nastává později a není na sobě závislé.

To bylo potvrzeno výsledky studie Speece a Brenta (1992). V jejich studii téměř polovina dětí v každém věku (vzorek zahrnoval dětské respondenty ve věku 5-10 let) chápala universalitu, nezvratnost a fakt skončení biologických funkcí. 80% dětí do věku 6 let chápalo universalitu

(včetně faktu osobní mortality), 69% chápalo nezvratnost a 60% chápalo fakt skončení biologických funkcí.

Co se týče chápání kauzality, první studií, ve které bylo zjišťováno, jak děti chápou tento aspekt, byl v podstatě již historicky nejstarší výzkum orientovaný na toto téma (Schilder a Wechsler, 1934). Ti předkládali sérii obrázků s tématem smrti americkým dětem ve věku 5 – 14 let a analyzovali jejich reakce. Jedním z mnoha zjištění byla i často vyjadřovaný názor, že smrt bývá zaviněna většinou nějakou **vnější příčinou** – vraždou, válkou, nehodou. Podobné výsledky byly získány i jinými autory později (např. Antony, 1971, Koocher, 1973, Wenestam a Wass, 1987 aj., in: Tamm, Granqvist, 1995). Tamm a Granqvist (1995) prováděli srovnání kreseb smrti u dětí a dospívajících ve věku 9-18 let a podobně zjistili, že mladší děti mají tendenci znázorňovat smrt spíše v rámci biologických aspektů, z čehož největší procento je s námětem násilné smrti. Schilder a Wechsler (1934) vysvětlovali tuto tendenci tím, že pro děti do určitého věku neznamená smrt přirozené zakončení života a proto ji spatřují spíše jako důsledek různých negativních okolností, nejčastěji jako trest od „někoho zvenčí". Tamm a Granqvist (1995) nabízí jako více dnešní době poplatné vysvětlení vliv televize, kde děti každý den vidí mnoho způsobů úmrtí: „Neustálé sledování scén z války a scén s tématikou náhlé smrti způsobené výbuchy granátů nebo střelbou jistě dětský význam smrti ovlivní ." (Tamm a Granqvist, 1995, s. 217).

Možné je však i starší vysvětlení, nabídnuté Antonym (1971): spojování smrti s násilím u malých dětí vyplývá z jejich zkušeností, kdy např. zabíjí malá zvířata nebo ze zkušeností získaných hrou, při které často používají zbraně a seznamují se tak s mnoha způsoby, jak je možné zabít (in: Tamm, Granqvist, 1995).

Zdá se, že chápání kauzality se celkově mění s věkem. Kenyon (2001) uvádí jako příklad studii Reillyho (1983). V tomto výzkumu většina dětí mladších než 6 let uváděla také jako příčiny smrti „nepřirozené" způsoby, jako nehoda či nějaký způsob násilné smrti. U většiny dětí kolem 10 let se objevovalo největší procento odpovědí vztahujících se k přirozeným příčinám úmrtí, jako nemoc apod. U dětí o dva roky starších se objevoval největší počet spirituálně založených odpovědí.

Jako nejobtížněji pochopitelný subkoncept se ukazuje fakt chápání skončení biologických funkcí. Ačkoliv většina dětí již ve školce ví, že člověk se po smrti nějakým způsobem změní, plné chápání se objevuje až později a je uskutečňováno postupně. Již jsem zmínila zjištění, že nejdříve děti začnou chápat skončení čistě biologických funkcí, či skončení funkcí, které jsou pozorovatelné zvenku, jako je např. pohyb, a až po té se začíná objevovat pochopení toho, že po smrti končí i procesy jako je např. přemýšlení apod. - tedy procesy, které nejsou zvenčí pozorovatelné. Doplňme tento poznatek ještě zjištěním Speece a Brenta (1992). V jejich studii chápalo 90% dětí ve věku 5-10 let to, že se smrtí končí pohyb, ale pouze 65% chápalo, že končí také přemýšlení, cítění, sluch a zrak. Většina autorů toto vysvětluje vyzráváním kognitivních funkcí a já se k vývoji tohoto subkonceptu proto ještě vrátím v části věnované vlivu kognitivního vývoje.

Ačkoliv pro zmiňované metodologické obtíže nelze výsledky studií uspokojivým způsobem zobecňovat ani porovnávat, většina provedených studií se souhlasně shodla, mimo přibližný sled v jakém dochází k chápání jednotlivých subkomponent, uváděný výše, alespoň na vymezení **období mezi 5-7 lety**, jako na období, kdy děti začínají chápat některé komponenty smrti (Ellis, Stump, 2000, Kenyon, 2001 aj.). Dále na tom, že k plnému pochopení všech základních komponent dochází až někdy kolem **10 let.**

Jak uvádí Speece a Brent (1984), další psychologicky zajímavou proměnnou v této problematice je zkoumání efektu kognitivního vývoje. Právě ten výraznou měrou formuje, pochopitelně mimo jiné, i chápání konceptu smrti a je tedy jedním z důležitých faktorů podmiňujícím výše diskutované změny, kterými toto pojetí prochází s věkem. „Dětské chápání smrti neexistuje v izolaci od ostatního vývoje, uskutečňovaného v rámci celkového kognitivního vývoje vůbec." (Speece a Brent, 1984, s. 1680). Je proto logické domnívat se, že dětský koncept smrti se bude měnit s úrovní celkového kognitivního vývoje. Vliv tohoto faktoru na vývoj konceptu smrti na objektivní rovině bude náplní následující kapitoly.

Kapitola 4: Objektivní význam smrti a kognitivní faktory.

4.1 Vliv kognitivních faktorů. Piagetova teorie.

V druhé kapitole byl zmíněn první větší výzkum konceptualizace smrti, který prováděla Maďarka Nagy v roce 1948 (in: Speece a Brent, 1984, Kenyon, 2001 aj.). Zopakujme, že v závěru Nagy poukázala jako první na změny v chápání smrti v závislosti na věku. Dále navrhla to, že vývoj pojetí smrti probíhá u dětí ve stádiích, podobných stádiím kognitivního vývoje tak, jak je později vymezil Piaget. Mnoho výzkumných prací bylo tedy následně orientováno na zkoumání vztahů mezi úrovní kognitivních schopností a stavem ve vývoji konceptu smrti. Studie i teoretická díla na tuto problematiku zaměřená vycházela z teoretického rámce konstruktivismu, konkrétně hlavně z díla Jeana Piageta (1980, 1999, 2001 aj.).

Piagetovo dílo bývá nazýváno genetickou epistemologií a - jak píše editor David Elkind v úvodu k anglickému překladu Piagetovy knihy - experimentální filosofií, která hledá odpovědi na epistemologické otázky skrze studium dítěte (in: Piaget, 1980). Snad i proto bývají jeho teorie tak často základem pro výzkumy pojímání smrti. Piaget sám se však tímto předmětem explicitně nezabýval (Speece a Brent, 1984). Ne všechny Piagetovy teorie však byly souhlasně přijaty. Kritizovány byly, a to jak z řad psychologů, tak i řad logiků a epistemologů, hlavně jeho teorie týkající se stádia formálních operací (Geber, 1977). To je nutné mít na paměti, zmiňujeme-li se nyní o Piagetových konceptech, které byly zkoumány v souvislosti s vývojem pojetí smrti a zmiňujeme-li i to, že Piagetova vývojová stádia podle výsledků některých studií určitým způsobem korespondují s vývojem pojetí smrti (např. Koocher, 1973, Kane, 1979, Speece a Brent, 1992, Mahon et al. 1999 aj).

Navíc, jak uvádí např. Speece a Brent, se právě na příkladu výzkumu dětské konceptualizace smrti ukazují těžkosti, které vyplývají „z pokusu o použití obecné teorie kognitivního vývoje, jako je právě Piagetova, jako základu pro pochopení vývoje specifického abstraktního konceptu, jakým právě koncept smrti je." (Speece a Brent, 1984).

Nicméně navzdory těmto kritickým připomínkám, byla Piagetova teorie v rámci výzkumu dětské konceptualizace smrti jistě velmi přínosná a některá zjištění jsou platná dodnes.

Piaget a autoři, kteří se přiklání ke konstruktivismu, zastávají stanovisko, že lidský jedinec prochází během svého vývoje různými stádii kognitivního vývoje, která obsahují určité společné vzorce. Piaget (1980, 1999, 2001 aj.) člení kognitivní vývoj na stádia: reflexivní a stádium organizace vjemů a dispozic, stádium sensomotorické, před-operační, stádium konkrétních operací a stádium operací formálních. Každé z těchto stádií spojuje s určitým přibližným věkovým obdobím a každé z nich má určité strukturální rysy, které dovolují určité způsoby myšlení. Tedy i v oblasti myšlenek o smrti. Každý jedinec do těchto stádií „vchází" v jinou dobu, což v souvislosti s akcentem na vliv externích i interních faktorů působících na celkový kognitivní vývoj, vede ve svém důsledku k jedinečnosti každého jedince (Mahon et al., 1999). Děti do jednoho a půl až dvou let používají pro pochopení světa smysly a pohybové schopnosti, toto období začíná v Piagetově pojetí reflexy a končí úplnou koordinací sensomotorických dovedností. V období předoperačním, tedy od 2 do 7 let se začíná rozvíjet logika, symbolické myšlení, které zahrnuje i jazyk, kterým dítě počíná chápat svět. Většina myšlenek je egocentrická, to znamená, že dítě vidí svět pouze z jedné perspektivy, své vlastní. Jako hlavní přínos tohoto období hodnotí Piaget počínající schopnost decentrace. Ve stádiu konkrétních operací, tedy mezi 7 až 11 lety, dítě postupně začíná používat logické operace a principy. Od asi 12 let po dobu adolescence je postupně dospívající schopen abstraktního myšlení, hypotetických konceptů. Piaget toto označuje jako pohyb od „skutečného k možnému" (Berger, 1998, s. 47).

Struktura změn, které takto vytýčil Piaget, se tedy objevuje i v problematice vývoje konceptualizace smrti: největší změna nastává podle většiny autorů při přechodu do stádia konkrétních operací ve věku kolem 7-8 let a za hlavní body, které se uplatňují ve vytváření konceptu smrti, jsou většinou autorů považovány schopnosti chápání klasifikace, zachování počtu, časové invarianty a reverzibility operací (Speece a Brent, 1984, Kenyon, 2001 aj.). Dále se uplatňuje také universalita aplikování pravidel, zvětšující se schopnost objektivity, postupné mizení intelektuálního egocentrismu vyjadřovaného jazykem. Na vývoj pojetí smrti v tomto věku může mít velký vliv i počátek rozvíjení reflexe. Na rozdíl od impulsivního chování charakteristického pro předchozí roky, dítě ve věku 7 až 8 let věku začíná o svých činech přemýšlet, diskutuje samo se sebou. Reflexe je tedy podle některých autorů internalizovaná sociální diskuse, podle jiných může být popsána sociální diskuse jako externalizovaná reflexe (Piaget, 1980).

Práce některých autorů, které se problematice věnují, jsou publikovány pouze na teoretické úrovni, tedy bez empirického ověření publikovaných poznatků. Velká většina autorů však doplnila své práce pokusy o empirické ověření svých hypotéz. Ne všichni se však soustředili na zkoumání stejných subkomponent, neshoda také panuje v tom, jakým způsobem určovali dosažení určitého kognitivního stupně, ačkoliv nejčastěji se objevovalo použití klasických Piagetových úloh ke zjištění chápání schopnosti zachování */conservation tasks/*.

4.2 Aplikace Piagetovy teorie na vývoj jednotlivých komponent konceptu smrti

Koocher (1973) uskutečnil jeden z prvních větších výzkumů, kdy zjišťoval jak spolu souvisí dosažení určitého kognitivního stupně a pochopení některých základních principů konceptu smrti. Jeho výzkum přehledně zachycuje základní myšlenky pramenící z aplikace Piagetovy teorie na výzkum konceptualizace smrti.

Koocher kladl hlavní důraz na poznání a porovnání změn, které nastávají, když dítě přechází z předoperačního stádia a dochází k tomu, že začíná být schopno reciproční komunikace. Na základě toho navrhl v úvodu své práce několik hypotéz:

- 1. pokud je dítě dotázáno na obecnou příčinu smrti, což se vztahuje k subkonceptu příčinnosti (konkrétně dotazem „Proč se umírá?"), předpokládá se, že dítě nacházející se v předoperačním stádiu bude limitováno při uvádění důvodů vzhledem k egocentrismu a k tendenci k animismu, jak uvádí k této vývojové periodě Piaget. Tento stupeň tedy bude zahrnovat uvádění fantazijních důvodů, magické myšlení. Děti nacházející se ve stádiu konkrétních a formálních operací budou na rozdíl od stádia předešlého udávat více realistické a naturalističtější odpovědi. Koocher je označuje jako odpovědi „vyššího řádu" */higher-order answers/.*
- 2. pokud je dítě dotázáno na to, zda je možno znovu ožít - aspekt nezvratnosti (konkrétně dotazem „Jak uděláš, aby mrtvý znovu ožil?"), Koocher předpokládal, že dítě v předoperačním stádiu bude uvádět jednu i více odpovědí, kterými popíše, jak k oživnutí dojde. Jelikož dítě zatím nemá vyvinutou schopnost reciprocity interakce, která přichází až se stádiem konkrétních operací a nemá také většinou žádnou vlastní zkušenost se smrtí, zdrojem pro jeho odpověď bývá pouze fantazie. Je-li mu dána možnost sdílení zkušenosti ostatních, je limitováno ve schopnosti akomodace. Děti v pozdějších stádiích naproti tomu mají díky již získané schopnosti vzájemnosti už vyvinutou schopnost učit se ze zkušeností ostatních. Díky tomu, že jsou již v těchto stádiích děti schopné zaznamenávat odlišnost ostatních i s jejich odlišnými zkušenostmi, měly by být také schopné vyjádřit fyzickou nezvratnost smrti, i když sami tuto zkušenost ještě nemají a i když se se smrtí ani nikdy osobně nesetkaly.
- 3. pokud je dítě dotázáno na to, kdy zemře ono samo („Kdy zemřeš Ty?"), Koocher předpokládá, že dítě nacházející se ve stádiu předoperačním bude reagovat ve smyslu popření možnosti, že by také mohlo zemřít, případně bude odpovídat zřetelně nerealisticky (např. „až mi bude pět set let" apod.). Koocher to vysvětluje tím, že dítě v předoperačním stádiu si zatím stále vytváří svůj základní „self-

koncept" a nemůže ještě akomodovat pozorování ze zkušeností ostatních. Nemůže tedy zatím podávat realistické odhady. Ty se objevují až v pozdějších stádiích.

Jako doplňující otázku kladl autor otevřený dotaz „Co bude potom". Nespojil jej s žádnou konkrétní hypotézou, přidal jej více méně pro porovnání s jinými publikovanými zjištěními pocházející z výzkumů subjektivní složky konceptu smrti. Autor se soustředil hlavně na aspekt dětské fantazie a kulturních stereotypů vztahujících se ke smrti (uváděl hlavně výzkum Nagy).

K určování kognitivního stupně použil klasifikační kritéria stanovená Philipsem v roce 1969.
Dítě bylo označeno jako náležející do předoperačního stádia, pokud odpoví minimálně jednou špatně na dotaz vztahující se ke zjišťování chápání zachování hmoty (zjišťovány tři modality: množství, počet, objem).
Dítě bylo označeno jako náležející do stádia konkrétních operací, pokud správně absolvovalo test pochopení zachování, ovšem neuspělo v závěrečné úloze vztahující se k testování hypotéz a formování teorie popsané opět Philipsem.
Dítě bylo označeno jako náležející do stádia formálních operací, pokud prošlo úspěšně všemi testy.
Administrátor zároveň určoval i všeobecný intelektový stupeň dítěte použitím Wechslerovy intelektové zkoušky pro děti - WISC.

Mimo mnoho zajímavých postřehů pramenících z Koocherových zjištění se hlavní hypotézy o vztahu kognitivních stádií a konceptualizace smrti na rovinách tří zkoumaných subkonceptů, potvrdily.

Odpovědi vztahující se k příčinám smrti se všechny vztahovaly k určenému kognitivnímu stupni (hodnotitelé řadili odpovědi do 3 kategorií: „relativně egocentrické odpovědi, specifické nebo konkrétní odpovědi a abstraktní nebo generalizované odpovědi). Co se týče dotazu na oživnutí, celých 40% dětí nacházejících se v předoperačním stádiu uvedlo, že oživnutí je možné. U určování věku, kdy si dítě myslí, že zemře, byla zjištěna velká variabilita odpovědí (od 7 let do 300 let uváděných 9-letým chlapcem). Odpovědi se však nejvíce lišily v předoperačním stádiu, dále se variabilita snižovala.

Výsledky studie Reillyho et al. z roku 1983 se přiklání k výsledkům Koochera, ačkoliv byl v tomto případě zkoumán jiný subkoncept (in:Kenyon 2001). V jejich studii byly

porovnávány koncepty smrti u dětí zařazených do stádia konkrétních operací a u dětí zařazených do stádia předoperačního. Kritériem bylo i v tomto případě správné splnění úloh vztahujících se k chápání zachování množství (podle Piageta). Výsledkem bylo zjištění, že 100% dětí z první skupiny chápalo pojem osobní mortality, ve srovnání s pouze 64% ze skupiny druhé, což odpovídá vývojovým rozdílům uváděných Piagetem. Jako závěr autoři uvádí, že schopnost chápaní zachování je dostačující, ovšem nikoliv nezbytná pro chápání osobní smrtelnosti.

V dalších výzkumech (např. Jenkins, Cavanaugh, 1985 - 1986, Orbach et al., 1986) bylo zjištěno, že dosažený kognitivní stupeň dítěte (ve všech těchto studiích definovaný a hodnocený podle Piageta) významněji přispívá k vývoji konceptu smrti pouze v subkonceptech nezvratnosti, universality, konečnosti a chápání procesu stárnutí. Neobjevil se vztah k vývoji pochopení příčinnosti (in: Ellis, Stump, 2000).

Příkladem, kdy bylo pro určení dosažení kognitivního stupně používáno jiného kritéria než chápání zachování hmoty, je studie, kterou prováděla Hornblum (1978) (in: Speece, Brent, 1984). Ke stanovení použila Piagetovy úlohy ke zjišťování chápání časové invarianty. Její hypotézou bylo, že dětská schopnost chápat nezvratnost smrti závisí na celkové konceptualizaci času. Během přechodu z předoperačního stádia do stádia konkrétních operací se mění pojetí času z cyklického na lineární, což teprve umožňuje dítěti chápat čas jako lineární a kontinuální a to má podle této hypotézy vliv i na změny v konceptualizaci smrti. Hornblum následně zjistila, že děti, které vnímaly čas způsobem zmiňovaným pro předoperační stádium, rozuměly méně než ostatní děti subkonceptům nezvratnosti a faktu skončení biologických funkcí. Jelikož ale výsledek nebyl jednoznačný (téměř 40% dětí z předoperačního stádia tyto dva subkoncepty také chápalo), Hornblum svou studii uzavírá tím, že dosažení lineárního chápání času není nutnou podmínkou pro dosažení chápání těchto dvou subkonceptů,.

V jedné z novějších studií, Mahon et al. (1993) použili k určování dosažení kognitivního stupně úlohy vztahující se k chápání zachování, reversibility a seriace (in: Kenyon, 2001). Ke zjišťování konceptu smrti použili zajímavou metodu, kdy dětem ukázali obrázkovou sérii o člověku, který umírá a zároveň jim pokládali otázky ke smrti se vztahující. Zjistili, že dosažený kognitivní stupeň je lepším prediktorem než věk, pokud se týče variability v konceptech smrti. O několik let později však tato autorka spolu s kolektivem zjistili opak

(Mahon et al., 1999). A ke stejnému názoru, tedy že kognitivní stupeň není lepším prediktorem než věk, se přiklání i někteří jiní autoři (Kenyon, 2001 aj.) V literatuře lze nalézt i další publikované výzkumné práce, při kterých nezjistili autoři shodu při dosažení určitého kognitivního stupně a určité „úrovně" konceptu smrti. Např. Townley a Thornburg (1980) žádný významnější rozdíl mezi koncepty dětí ve stádiu konkrétních operací a dětí ve stádiu předoperačním nezjistili (in: Kenyon, 2001).

Kenyon (2001) problematiku kognitivních faktorů uzavírá, že vzhledem k zatím dosaženým výsledkům lze říci, že děti, které zvládly chápání zachování hmoty, mají tendenci k lepším výsledkům co se týče zvládnutí konceptu smrti vůbec.

4.3 Vliv inteligence

V některých pozdějších studiích byl použit jako měřítko **inteligenční kvocient.** Kenyon (2001) opět uvádí výzkum Jenkinse a Cavenaugha (1985-86), kteří nezjistili žádný vzájemný vztah dosaženého stupně IQ a dosaženého stupně chápání konceptu smrti. Na stejném místě uvádí dvě studie, kdy v rámci jedné (Orbach, Werner et al., 1994-95) se opět nezjistil žádný vzájemný vztah, zatímco v rámci druhé (Orbach et al. 1986) byl zjištěn efekt dosaženého stupně IQ na odpovědi vztahující se k dosažení nezvratnosti, universality a faktu skončení biologických funkcí. Žádný vztah nebyl zjištěn u subkonceptu příčinnosti. Autoři zjištění vysvětlují tím, že inteligence dětem pomáhá organizovat informace o smrti, zejména záležitosti, které vyžadují abstraktní myšlení a logiku. Kenyon tedy uzavírá, že „...inteligence se zdá být korelující se skóry týkající se konceptu smrti, zvláště verbální schopnost, která je ve vztahu k pochopení universality, nezvratnosti a faktu skončení biologických funkcí." (Kenyon, 2001, s. 68). Nicméně k problematice dodává, že slabší výsledky týkající se konceptu smrti u dětí s menší verbální schopností, je možno také interpretovat opačně. Tedy tím, že díky své menší schopnosti se vyjadřovat se hůře vyjadřují i během výzkumné situace a tím dosahují horších výsledků. Dodává, že je tedy přesnější závěr, že „...verbální schopnost může podporovat organizaci a komunikaci týkající se komponent, které vyžadují abstraktní zdůvodňování, jako je universalita a fakt skončení biologických funkcí." (Kenyon, 2001, s. 68)

4.4 Vývojové sekvence v dosahování konceptu smrti

Zajímavými příspěvky jsou také studie zaměřené na zkoumání toho, jakým způsobem jsou jednotlivé subkomponenty dosahovány. Podle výsledků několika studií se zdá, že při vývoji konceptu smrti se uplatňují dva odlišné vývojové procesy. Speece a Brent (1992) tyto dva procesy nazývají *souběžný* a *postupný*.

Speece a Brent k tomu dále uvádí, že studium těchto vzorců je důležitým cílem pro studium kognitivního vývoje. „Kognitivní schopnosti, které se vyvíjí souběžně mohou napovídat existenci soustavy kognitivních struktur, zatímco schopnosti, které se vyvíjí sekvenčně mohou napovídat, že existuje spíše přechod z jednoho stádia do druhého." (Speece a Brent, 1992, s. 212)

Tito dva autoři také provedli první větší studii, která se na tento problém zaměřovala. Výsledky napovídají, že vývoj konceptu smrti (posuzováno v subkonceptech universality, nezvratnosti a faktu skončení biologických funkcí) by mohl probíhat spíše smíšeným způsobem. Nejdříve je podle autorů dosahováno plného chápání universality, zároveň s tím však již dochází k chápání některých aspektů nezvratnosti a skončení biologických funkcí. Tyto dva subkoncepty se tedy vyvíjí souběžně, zatímco universalita postupně.
K podobným výsledkům došli i Hoffman a Strauss v roce 1985, Candy-Gibbs et al.v témže roce, či Atwood o rok dříve (in: Kenyon, 2001) Kane (1979) však potvrdila existenci pouze souběžného způsobu.
Brent et al. (1996) se ve svém výzkumu zaměřili na srovnání amerických a čínských dětí ve způsobu, jakým se u nich vyvíjí koncept smrti. Výsledky, které se vztahují ke kulturním rozdílům budou prezentovány na jiném místě této práce. Nicméně, jedním z dalších zjištění bylo také potvrzení existence dvou odlišných vývojových procesů, a to v rámci obou kultur.

Jejich vzorek tvořily americké a čínské děti ve věku od 4 do 16 let. 85% dětí ve skupině nejmladších dětí správně odpovídalo na otázky vztahující se k chápání universality smrti. Správné odpovědi vztahující se k chápání nezvratnosti a k faktu chápání skončení biologických funkcí vysoce korelovaly ve všech věkových skupinách. Výrazný pokles správných odpovědí nastal u starších respondentů - zatímco 70 - 90% všech dětí do 6 let odpovídalo správně na otázky vztahující se k těmto subkonceptům, ze skupiny 15 letých to bylo už jen 60%. Autoři tento jev vysvětlují tím, že ačkoliv děti rozumí základním

komponentům brzy, chápání nezvratnosti a faktu skončení biologických funkcí u nich během staršího dětství prochází proměnou.

Nopovi (1997) a Brent a Speece (1993) zjistili podobný efekt u dospělých. Podle těchto výsledků se zdá, že vývoj chápání nezvratnosti prochází proměnami nejen během dětství, ale i během dospělosti a vyplývá z utváření subjektivního pohledu na smrt.

Kapitola 5: Objektivní význam smrti a vliv některých dalších faktorů.

V rámci výzkumných studií, které byly k problematice publikovány, se objevuje nejčastěji zaměření na vliv kultury, socioekonomického statusu, zkušeností a také na vliv vzdělání jako specifické formy zkušenosti.

5.1 Vliv kultury a socioekonomického statusu

O způsobech, jak celkový pohled na smrt panující v dnešní západní společnosti může ovlivňovat pohled na smrt bylo obecně diskutováno již v první kapitole. Připomeňme jen velmi krátce negativní vliv všeobecně přijímaných postojů a hodnot, které můžeme v dnešní euro-americké společnosti vzhledem ke smrti pozorovat. Co se týče výzkumných studií vztahujících se již k vlivu této a jiných **kultur** na vývoj konceptu smrti, v literatuře existuje odkaz na několik málo cross- culture studií.

Nejbohatším zdrojem dat potřebných pro přesnější vymezení kategorií, ze kterých se koncept smrti skládá, by bylo - v ideálním případě - mezikulturní srovnání s pojímáním smrti u dětí zcela neovlivněných západní kulturou. Stejně tak jako by mohlo být i zdrojem detekování vývojových odlišností. Bohužel, žádný výzkum, srovnávající to, jak smrt pojímají děti z těchto kultur a děti z kultury západní, jsem v literatuře neobjevila. Autoři níže uváděných studií sice v rámci svého vzorku prezentují děti z „jiných kultur", izraelské a čínské, nicméně vliv západní společnosti je v těchto zemích stále ještě dost patrný.

Jak uvádí Buck-Morrs (1980), celý koncept (kognitivního) vývoje tak, jak se objevuje i v těchto výzkumných studiích zaměřených na pojetí smrti, byl postaven na teoriích vzniklých v západní kultuře. Ve svém srovnání konceptů Piageta a Adorna uvádí, že např. koncept abstraktního formalismu, tak jak jej spatřujeme v díle Piageta, kde je považován za dominantní logickou strukturu, je vlastně koncept vzešlý pouze z městské a komerční kultury západní civilizace, kde je tato logická struktura dominantní všeobecně. To vyplývá z rozvoje západního industriálního kapitalismu a z jeho povahy, spojené nejprve se vznikem námezdní práce, produkce a směny, která vyžaduje osvojení si chápání abstraktní hodnoty. Čistě formální „řeč" matematiky se v západní kultuře postupem doby stala nejen jazykem komerčních transakcí, ale zároveň i výrazem sociálních vztahů. Tento rozdíl je markantní u srovnání s kulturami neindustriálními, kde sociální struktury příbuzenstva ještě nebyly nahrazeny strukturami směny. Konkrétně, při zkoumání vývoje kognitivních funkcí u dětí ze zemí tzv. třetího světa, zvláště u dětí z venkovských oblastí, je běžné signifikantně nižší skórování v kognitivních oblastech (Buck-Morrs, 1980, s. 104). To je třeba mít na paměti u všech studií, které se zaměřují na zkoumání kulturních rozdílů.

Ve studii provedené k porovnání vývoje konceptu smrti u amerických a izraelských dětí (Mahon et al., 1999) bylo zjištěno, že izraelské děti dosahují vyšších skórů v oblasti chápání nezvratnosti a konečnosti, stejně pak skórují v chápání příčinnosti a nevyhnutelnosti. Autoři navrhují vysvětlení těchto výsledků tím, že vzhledem k politické situaci je zvykem hovořit s dětmi ve školkách a školách o smrti mnohem více než jinde.

Výsledky tohoto výzkumu také korespondují s faktem, že pojetí smrti je rychlejší u dětí, které vyrůstají ve společnosti, ve které není smrt tabuizována, jak je tomu převážně ve společnosti západní. Děti zahrnuté do tohoto vzorku jsou se skutečnostmi kolem smrti konfrontované velmi často. Vyrůstají v kibutzu, který se stal v nedávné historii terčem útoku a tato událost je dodnes často diskutována. Jejich kibutz také leží na hranici bezpečných zón. Většina otců těchto dětí také sloužila v armádě, v rámci čehož mohli být posláni do oblastí, které jsou potenciálně nebezpečné. To vše nutí děti přijímat smrt jako součást života, ačkoliv v tomto případě se to neobejde bez pociťování úzkosti. A to vše tedy, jak se zdá, má vliv na dřívější chápání nezvratnosti a faktu skončení biologických funkcí.

Vliv kultury na vývoj pojetí smrti byl dále srovnáván u čínských a amerických dětí Brentem et al. (1996). Část výsledků, které z této studie vzešly, byla diskutována v rámci kapitoly zaměřující se na pravděpodobnou existenci dvou různých vývojových sekvencí. Nicméně, co se týče kulturních odlišností, autory bylo zjištěno, že větší procento čínských dětí chápalo fakt nezvratnosti a fakt skončení biologických funkcí. Celkový koncept smrti byl u obou skupin více podobný v období mladšího dětství, ale markantně se lišil u skupin ve věku 6 - 12 let. Autoři nabízí vysvětlení skrze odlišnosti čínského školského a výchovného systému.

Několik studií bylo také zaměřeno na zkoumání **efektu socioekonomického statutu** na vývoj konceptu smrti. V oněch několika málo příspěvcích však byly zaznamenány rozporuplné výsledky. Zatímco někteří autoři, např. Tallmer et al. (1974) či Atwood (1984) uvádí, že děti z prostředí s nižším socioekonomickým statutem dosahovaly méně vyvinutého konceptu smrti, jiní tento vliv popírají, např. Jenkins a Cavanaugh (1984-85) či Mahon (1993) (in: Kenyon, 2001).

5.2 Vliv zkušeností

Z mnoha příkladů z praxe i z teoretické literatury víme, že děti zažívající zkušenost vážné či život ohrožující nemoci, chápou smrt jinak, než jejich zdraví vrstevníci (zejména příspěvky Kübler-Ross, 1975 a dále, ale i práce našich autorů Haškovcová, 2000, Galvas, 1997). Výsledky prováděné přímo se zaměřením na vývoj konceptu smrti s následným srovnáním se „zdravou" skupinou ale napovídají, že koncept smrti se u nemocných dětí liší pouze v některých aspektech, zatímco v jiných zůstává stejný.

Jay et al. (1987) prověřovali koncept smrti v rámci vývoje subkomponent příčinnosti, universality, faktu osobní mortality a nezvratnosti u 32 dětí s onkologickou diagnózou a porovnávali jej s konceptem smrti 32 zdravých dětí (in: Kenyon, 2001). Koncept smrti se u dětí v obou skupinách lišil ve vývoji faktu chápání osobní mortality ve směru plnějšího chápání nemocných dětí. Tento kolektiv také zjistil už u 3-letých dětí, které ztratily blízkou osobu, vyvinuté chápání zmiňovaných subkomponent.

V podobné studii Clunies-Ross a Lansdown (1988) zjistili, že vážně nemocné děti (v jejich vzorku se nacházely děti s leukémií), dříve projevovaly pochopení fakt nezvratnosti a skončení biologických funkcí (in: Kenyon, 2001).

Další otázkou je, jaký je vliv nepřímé zkušenosti, tedy např. jak na vývoj konceptu smrti působí zkušenost s úmrtím v rodině či blízkém okolí?
Kane (1979) ve svém výzkumu definovala zkušenost se smrtí jako „smrt minimálně jednoho z rodičů, sourozenců nebo blízkého kamaráda nebo smrt čtyř osob v okolí, které nebyly blízké nebo vidělo-li dítě alespoň jednu mrtvou osobu nebo zúčastnilo-li se dítě alespoň jednoho pohřbu nebo bylo-li velmi zasaženo úmrtím někoho v okolí". Zjistila, že nastane-li takováto zkušenost u dítěte mezi 3 – 6 lety, má prokazatelný vliv na jeho tvorbu konceptu smrti a to ve smyslu větší vývojové pokročilosti celého konceptu. Naproti tomu u dětí ve věku 7 – 12 let se zkušenost se smrtí nijak výrazněji ve tvorbě pojímání smrti neuplatňuje (in: Speece, Brent, 1984).
Cotton a Range (1990) naopak zjistili, že děti mezi 6 až 12 lety, které prožily ztrátu blízké osoby, mají koncept smrti vyvinutý naopak méně, zejména v oblasti příčinnosti a universality (in: Kenyon, 2001).

Je však pravděpodobné, že děti, které mají zkušenost se smrtí ve svém okolí, či prožívají nemoc ohrožující jejich vlastní život, „...lépe chápou příčiny smrti, stejně jako fakt osobní mortality. Pravděpodobně také lépe chápou aspekt fyzikální (ne spirituální) nezvratnosti" (Kenyon, 2001, s. 74).

5.3 Vliv vzdělání jako specifické formy zkušenosti

Pravděpodobný vliv výchovy a vzdělání na vývoj konceptu smrti byl zmiňován v rámci výsledků studií uváděných v kapitole 5.1 (rychlejší chápání některých komponent u izraelských a čínských dětí). Vliv vzdělání jako specifické formy zkušenosti dále zkoumali Schonfeld a Kappelman (1990, in: Kenyon, 2001). Zjistili, že edukační program o smrti urychlil získávání pochopení v kognitivní oblasti u subkonceptů příčinnosti a nevyhnutelnosti, neměl však větší vliv na vývoj chápání nezvratnosti a konečnosti. Tyto výsledky tedy nekorespondují s výsledky výše uváděných prací v tom, jaké aspekty je možno ovlivnit, nicméně vypovídají o tom, že vzdělání je v této oblasti pravděpodobně účinné. Jakým způsobem však, prozatím nevíme.

Výsledky některých studií hovoří také pro vliv ***způsobu*** vzdělávání na vývoj konceptu smrti. Podle výsledků studie, kterou provedla Mahon et al. (1999) je nutno odlišit způsob, jakým jsou děti o smrti informovány a jak je jim prezentována, tedy jestli soustavně či jednorázově. Větší efekt má, podle výsledků výzkumu srovnávajícího pojetí smrti u izraelských dětí, soustavné vedení.

V USA a Kanadě je v posledních letech oblast vzdělávání a výchovy „ke smrti" soustavně rozvíjena a v předkládané práci je jí proto vyhrazena samostatná kapitola sedmá.

5.4 Vliv některých dalších faktorů

V rámci několika málo výzkumů byly zaznamenány i určité rozdíly v rámci konceptů smrti jednotlivých **pohlaví.** Rozdíly byly zjištěny pouze ve způsobech, jakými děti různého pohlaví vypovídaly o příčinách smrti.

Výsledky odlišností výpovědí podle pohlaví by však bylo nesprávné připisovat (pouze) biologickým odlišnostem, nýbrž např. vlivu společnosti apod.

Ve výzkumu Jenkinse a Cavanaugha (1985/6 in: Kenyon, 2001) a Wenestrama a Wase (1987) bylo zjištěno, že chlapci měli větší tendenci uvádět násilnější způsoby smrti, dívky uváděly spíše nehodu či nemoc.

Tam a Granqvist (1993) došli k podobným výsledkům, když prováděli kvalitativní průzkum vztahující se k tomu, jak děti mezi 6 a 9 lety pojímají smrt.

Rozdíly byly zjištěny také v tom, jak na své děti a jejich vývoj pojímání smrti u dětí nahlíží rodiče a jak **stupeň vzdělání rodičů a fakt rodičovství ovlivňuje vnímání vývoje konceptu smrti.**
Vianello a Lucamante (1988) ve své studii prováděné v severní Itálii zjistily, že vzdělanější rodiče byli přesvědčenější o tom, že děti dokáží smrt chápat, než rodiče bez vzdělání. Celkově také vyšlo najevo, že rodiče mají tendenci podceňovat schopnost dětí smrt chápat a že je mezi nimi rozšířeno přesvědčení o tom, že děti vždy musí bouřlivě reagovat na smrt někoho blízkého, i když tomu tak případně není. V této studii bylo srovnávány také názory pediatrů s názory rodičů na časovou lokalizaci utvoření konceptu smrtí u dětí a na oblasti s tím spojené (např. otázky: Myslíte si, že je signifikantní rozdíl mezi myšlenkami na smrt u dětí mezi 4-6 lety a 7-8 lety? atp.) Překvapivě bylo zjištěno, že navzdory vzdělání i praxi se u pediatrů neobjevovaly názory odlišné od názorů méně vzdělaných rodičů v těchto otázkách.

V dalším uskutečněném výzkumu těchto autorů však byl zjištěn opak ve smyslu toho, že rodiče mají spíše tendenci přeceňovat schopnost dětí chápat smrt, více než „nerodiče". Většina rodičů a provdaných a ženatých respondentů umisťovala bod, ve kterém mají děti plně vytvořen koncept smrti, do věku kolem pěti a půl let, „nerodiče" tento bod umisťovali průměrně až do věku 7,5 let, stejných výsledků bylo dosaženo i v případě dotazů na plné pochopení nezvratnosti a trvalosti smrti. I v tomto případě rodiče udávali dřívější věk než „nerodiče".
Autoři z výsledků této studie a ze srovnání se studií uskutečněnou v roce 1988 vyvozují, že i když zjištění byla opačná, svědčí přesto pro potvrzení věkového rozmezí chápání „alespoň některých komponent smrti" mezi 5 až 7 lety, což souhlasně potvrzuje údaje publikované z jiných studií.

Zajímavými jsou také zjištění vztahující se k **efektu typu objektu.** Candy-Gibbs et al. (1984-85) prezentovali názor, že typ objektu může ovlivnit odpovědi dětí vztahující se ke zjišťování

stavu vývoje jednotlivých subkonceptů. Ve své studii se ptali 114 dětí ve věku pěti až devíti let, zda může „různý druh objektu" zemřít. Objekty byly: ostatní lidé, děti samotné, zvířata, dále kameny, auta, letadla atp.. Dotazy byly zaměřené na zjištění subkomponenty nezvratnosti, universality a faktu skončení biologických funkcí. Většina dětí neměla problémy s tím, že lidé a zvířata mohou zemřít. Těžkosti nastávaly, pokud děti měly vysvětlit, proč neživé objekty zemřít nemohou, tedy např. proč nemůže zemřít auto. Mnoho dětí také odpovídalo, že neživé objekty zemřou, pokud je zastaven pohyb, nejčastěji se toto objevovalo v případě letadla a auta. Autoři uzavírají, že toto svědčí, u mladších dětí pro větší zmatenost v záležitostech vztahujících se ke smrti z vnějších, pozorovatelných a vnitřních, nepozorovatelných příčin, což se zdá být v souhlase se zjištěními uváděnými v této práci již dříve. V souhlase s dříve uváděnými zjištěními je i druhé vysvětlení podané autory, kdy upozorňují na vliv nevhodných slovních spojení (či v některých případech eufemismů) používaných v jazyce (v angličtině „auto se zastavilo, je mrtvé"). Ta děti v záležitostech spojených se smrtí matou - i v češtině nalezneme několik takových matoucích slovních spojení, které děti mohou zaslechnout (např. „zase to chcíplo", mrtvý člověk „odešel" apod.)

5.5 Socioemocionální faktory

Výzkum této skupiny faktorů byl v prvních desetiletích výzkumu dětského konceptu smrti značně opomíjen. Podle výsledků později prováděných studií je však již dnes zřejmé, že vliv socioemocionálních faktorů je značný, a že „koncept smrti není čistě kognitivní konstrukt." (Kenyon, 2001, s. 78).

První studie vycházely z psychoanalytického hlediska, podle kterého je smrt pro děti příliš emocionální, než aby jí rozuměly (tamtéž). Stejná autorka dále uvádí několik studií, v rámci kterých se autoři zaměřili na zkoumání vlivu úzkosti:

Orbach et al. (1986) zjistili, že úzkostné děti dosahovaly nižších skórů při zjišťování chápání subkomponenty universality. Podobná zjištění učinili i jiní autoři (např. Cotton a Range, 1990). Orbach et al. k tomu nabídli možné vysvětlení: Negativní vliv na chápání universality má v těchto případech větší míra stresu, který úzkostné děti pociťují při myšlence, že i ony by mohly zemřít. Chápání universality je pak u těchto dětí „zpomaleno" právě v oblasti chápání osobní mortality. Nabízí se ovšem úvaha, zda se tento fenomén nemůže uplatňovat i u dětí „neúzkostných". Usuzuji tak z výsledků některých jiných studií (Schilder, Wechsler, 1934, Candy-Gibbs et al., 1984-85), v rámci kterých se nepotvrdil dnes všeobecně přijímaný

fakt, že dosažení chápání obou těchto komponent je uskutečňováno ve stejném období, většinou je uváděn věk šesti let. Autoři uváděných studií s odlišnými výsledky referují spíše o výrazně pozdějším chápání faktu, že „ i já jednou zemřu", oproti faktu, že „jednou zemřou všichni". (Stejných zjištění bylo dosaženo i v rámci výzkumu vlastního, prezentovaného v empirické části této práce).

Jak bylo uvedeno v úvodu, výzkum socioemocionálních faktorů potvrzuje, že koncept smrti není jen čistě kognitivní konstrukt. Tím se dostáváme k další rovině celé problematiky, kterou je subjektivní význam smrti pro jedince.

Kapitola 6: Konceptualizace smrti v rovině subjektivního významu. Pokračování vývoje konceptu smrti u jedince v ontogenezi.

6.1 Charakteristika subjektivního významu smrti

Mimo objektivní význam lze tedy v celkovém konceptu smrti odlišit ještě jednu velmi důležitou složku - subjektivní význam. Subjektivní, či osobní významy smrti jsou konstruovány jedincem a jsou to nejprve kognitivní interpretace událostí a objektů se smrtí spojených. Tyto kognitivní interpretace mají původ v osobní zkušenosti a jsou jedinečné, ačkoliv mohou být sdíleny s ostatními. Subjektivní významy smrti se objevují před vznikem emočních reakcí a jak uvádí Cicirelli, „....slouží jako „stimuli" pro emocionální reakce" (Cicirelli, 2001, s. 664). Subjektivní význam smrti lze však také chápat jako souhrn kognitivních a emočních aspektů.

Někteří autoři (Brent a Speece, 1993 aj.) předpokládají od určitého bodu během ontogeneze existenci vyspělého konceptu smrti nejen na rovině objektivní, ale i na rovině subjektivní. Osobně mám však za to, že dosažení určitého stupně, který lze označit za vyspělé či konečné stádium konceptu smrti, nelze. Tento proces je na subjektivní úrovni významu smrti příliš složitý a individuálně zakotvený na to, aby mohlo jakékoli interindividuální srovnání přinést „měřítko vyspělosti".

Jak bylo uvedeno v průběhu této práce, hlavním centrem zájmu psychologů se na dlouhou dobu stalo zkoumání vývoje objektivního konceptu smrti v dětském věku. „Tradiční studie soustřeďující se na vývoj konceptu smrti se primárně zaměřovaly na „vědecké" koncepty - tj. ty, které mají relativně precizní, formální a konvenční „definice" (Brent a Speece, 1993). A právě v rámci těchto studií byl vymezen věk zhruba 10 let, kdy dítě již většinou plně chápe fakt smrti na objektivní rovině. Stav, který dítě dosáhne v chápání konvenčního objektivního významu smrti ve věku kolem 10 let, slouží pravděpodobně „...pouze jako stabilní jádro oblasti konotací, které je dítětem obohacováno a rozpracováváno po zbytek života přidáváním všech druhů výjimek, podmínek, otázek, pochybností apod." (Brent a Speece, 1993, s. 223). Doba do věkového období kolem 10 let je tedy věnována tomu, že děti „aktivně vyvíjí a stabilizují chápání naturalistického pohledu na realitu." (tamtéž).

Tito dva autoři dále k problematice uvádějí, že pro dosažení chápání konvenčního významu je nutná, mimo jiné, i schopnost odlišit naturalistické a non-naturalistické aspekty fenoménu. Toto rozlišení vztahují k „vývojově paralelnímu odlišení mezi mechanistickou a psychologickou příčinou" popsanou Careyem (1985). Každý z aspektů může mít jiné kořeny a jiný vývoj. Lze říci, že v případě objektivního významu smrti mají naturalistické aspekty svůj původ v průběžně se vyvíjejících znalostech fyziologického základu a podmínek života, v případě subjektivního významu pak non-naturalistické aspekty mají svůj původ „v tendenci spekulovat o těch aspektech života a smrti, které se nezdají adekvátně zdůvodněné konvenčními naturalistickými vysvětleními." (Brent a Speece, 1993, s. 223).

Následný vývoj konceptu smrti, jak o něm tito autoři dále hovoří, je uskutečňován způsobem integrování obou aspektů. „Výsledek tohoto procesu může být pak typem konfúzního, nejasného konceptu */fuzzy concept/*, spíše než typem uspořádaného, čistého, ostře ohraničeného konceptu formálních vědeckých teorií reality, které byly předmětem tradičního přístupu." (Brent a Speece, 1993, s. 223, dále více např. Brent et al., 1996). Noppovi (1997) k tomu souhlasně citují Martina a Halversona (1981) - podle teorie zpracování informací si jedinci tvoří mentální struktury - schémata zahrnující soubor očekávání a asociací, která organizují poznatky ze zkušeností. Schémata procházejí během ontogeneze změnami, které jsou také popsány jako přechod od rigidních, bipolárních představ po více komplexní, ale nejasnější /fuzzier/ ideje jako funkce zkušeností a pozorování. Takové změny byly prokázány např. ve výzkumu dětského a adolescentního chápání genderových rolí (Signorela et al., in: Noppe a Noppe, 1997) a pravděpodobně se tedy podle nich uplatňují i pro vývoj konceptu smrti (Brent et. al, 1996).

Subjektivní význam smrti je tedy konstruován během celého dětství spolu s postupným chápáním objektivních skutečností (viz dříve uváděný Brentův příspěvek o specifickém konceptu smrti jeho dvouletého syna), nicméně až po době, kdy dítě pochopí objektivní zákonitosti fenoménu smrti, jsou tyto poznatky využity pro konstrukci stabilnějšího a složitějšího konceptu smrti na subjektivní rovině. To odpovídá i Piagetově modelu kognitivního vývoje pro charakteristiku stádia formálních operací. Děti ve stádiu formálních operací začínají v této době vztahovat svůj „dosavadní" koncept smrti k systému filosoficko-náboženských myšlenek a přemýšlet tak více o životě a smrti vůbec (Tamm, Tranqvist, 1995).

6.2 Subjektivní význam smrti u dětí

Pozornost psychologů se tedy v poslední době znovu začíná obracet i na individuální rovinu celého konceptu smrti a v odborné literatuře se začínají objevovat i studie zkoumající vývoj subjektivního významu smrti u dětí (např. Wenestam a Wass, 1987, Holcomb et al., 1993, Tamm, Granqvist, 1995, Noppe a Noppe, 1997), nicméně jejich počet je výrazně menší, než jak tomu je u výzkumu objektivního nebo u subjektivního významu smrti u dospívajících a dospělých. Pro výzkum jsou používány jednoznačně kvalitativní metody jako jsou rozbory dětských kreseb či výpovědí apod. a věk zahrnutých účastníků se pohybuje v různých věkových rozmezích, často zároveň zahrnuje starší věkové kategorie. Nicméně několik následujících příkladů ilustruje to, jaký je subjektivní význam smrti u zkoumaných dětí - tedy co pro ně smrt znamená, jaký jí dávají význam, a také co podle nich následuje po smrti.

Ve studii Tamm a Tranqvist (1995) byla mimo jiné analyzována i témata objevující se v dětských kresbách (mimo vyjadřování příčin smrti, o kterých již bylo diskutováno v kapitole 3.2): asi 20% se vztahovalo k mystériu smrti, 16% vyjadřovalo smrt v psychologických významech a asi 10% kreseb bylo s námětem fenoménu „tunelu světla" (klinická smrt). Ve srovnání s tím bylo pouze 7% s tématikou klasického „nebe a pekla". Autoři uzavírají tato zjištění tak, že pojetí smrti mají tendenci transcendovat od klasického křesťanského pohledu k pohledu psychologicky a spirituálně širšímu. Podobná zjištění byla, mimo jiné, učiněna i v rámci mého průzkumu, který prezentuji dále v této práci.

Noppovi (1997) zkoumali, jak se subjektivní význam smrti liší v různých věkových kategoriích, a to včetně dětí. Víra v určitou formu pokračování života (peklo, ráj..) se mezi dětmi (a také mladšími dospělými) objevovala méně než u dospívajících respondentů.

Tamm a Tranqvist (1993) v další studii zjistili, že existence představ o tom, co je po smrti, byla častější u dívek než chlapců. Vzhledem k rozdílům mezi pohlavími pak v rámci porovnávání kreseb ve výzkumu uskutečněném o dva roky poději stejní autoři zjistili, že bylo signifikantně méně dívčích kreseb vyjadřujících biologické okolnosti smrti a signifikantně méně chlapeckých kreseb vyjadřujících emoční aspekty spojené se smrtí. Kreseb, které se vztahovaly k metafyzickým aspektům smrti, bylo přibližně stejně dívčích i chlapeckých. Dalším zajímavým zjištěním plynoucím z této studie je např. i to, že chlapci si

pro své kresby vybírali více tmavé a černé odstíny a že častěji o smrti vypovídali jako o prázdnotě či temnotě.

Candy-Gibbs et al. (1984-85) zkoumali vliv náboženského vyznání na subjektivní význam smrti na vzorcích dětí z baptistických a unitaristických rodin. V souladu s hlavními ideami jednotlivých náboženských směrů zjistili, že děti vyrůstající pod vlivem baptistického směru vyjadřovaly víru v pokračování duše, zatímco děti z unitaristických rodin vyjadřovaly smrt jako úplné skončení života. Tyto děti také prokázaly větší míru chápání všech záležitostí spojených se smrtí. Rozdíly se ukázaly také v udávání způsobů či příčin smrti. Zatímco děti z unitaristických rodin spatřovaly smrt jako událost, která se stane díky přirozeným událostem, jako je nemoc či vlivem stáří, děti z baptistických rodin příčinu smrti spatřovaly spíše v neobvyklých příčinách jako jsou katastrofy či nehody. Autoři tato zjištění vysvětlují tím, že děti z baptistických rodin nejsou díky náboženské orientaci připravovány na fakt, že se smrtí končí biologické funkce, tudíž mají tendenci smrt spíše připisovat neobvyklým příčinám. Navzdory těmto zjištěním, se u obou skupin dětí však objevila stejná tendence smrt oddalovat.

Zajímavé bylo také zjištění Jay et al. (1987), kteří, mimo jiné, porovnávali koncept smrti u dětí s letální chorobou s konceptem smrti zdravých dětí (in: Kenyon, 2001) Oproti 50% zdravých dětí, žádné z nemocných nevnímalo smrt jako trest, ale spíše jako spravedlivou věc.

Další zajímavou otázkou související patrně s tvorbou konceptu smrti na subjektivní rovině je otázka personifikace smrti u dětí. Tento poznatek přinesla jako první maďarská autorka Nagy v roce 1948 (viz kapitola 2.2). Prezentovala mimo jiné zjištění, že děti ve věku od 5 - 6 let do cca 9 let mají tendenci antropomorfizovat smrt (u nás např. Smrtka). Nagy nabídla vysvětlení, že smrti je takto dáván „tvar a vůle" (Tamm, Tranqvist, 1995). Jednou z mála studií, která tendenci k personifikaci smrti také zachytila, byl Lonnetův výzkum (1980) kanadských dětí, citovaný stejnými autory. Výsledky dalších studií provedených k tomuto tématu však nepodpořily zobecnění zjištění o personifikaci smrti, nicméně výsledky lze jen těžko srovnávat. Nagy prováděla výzkum během druhé světové války a většina autorů, kteří personifikaci svými výzkumy nepotvrdili, zkoumala děti, které neprožily druhou světovou válku ani jiný podobný válečný konflikt. Podle mého názoru je také dalším důležitým aspektem v tomto případě kulturní prostředí, ve kterém děti vyrůstají. Nagy analyzovala výpovědi dětí z Evropy, ostatní autoři dětí z USA, což může také přispívat k rozdílným

zjištěním. V neposlední řadě se bude jednat i o vliv doby, ve které byly výzkumy prováděné. Maďarské děti vyrůstaly, oproti dětem z USA, např. bez vlivu televize a jiných médií, která je v dnešní době významným zdrojem podnětů a informací o smrti. Zajímavé by jistě bylo tyto aspekty více prozkoumat jednotlivě i např. cross-culture studiemi, nicméně z dosud publikovaných výsledků nevyplývají jednoznačné závěry ohledně toho, zda během vývoje existuje tendence personifikovat smrt a zda, případně jaký, má význam.

6.3 Charakteristika vývoje konceptu smrti v adolescenci

Ačkoliv je obecně známo, že adolescenti o smrti hodně přemýšlejí, začínají se více setkávat se smrtí ve svém okolí a reagují na ni vývojově odlišnými způsoby, existuje na téma jejich konceptu smrti překvapivě málo studií (Noppe a Noppe, 1997). O to více to samozřejmě platí pro naše podmínky, kde je studií nedostatek ve všech v této práci zmiňovaných oblastech. Většina výzkumů se (v USA a Kanadě) navíc soustřeďuje na dospívající, kteří prožili ztrátu blízkého člověka a na případné sebevražedné pokusy.

Než budeme pokračovat v analýze studií, které se soustřeďují na vývoj subjektivního význam smrti u dospívajících a dospělých, bude účelné, pokusíme-li se shrnout to, jak se v dalším věkovém období následujícím po dětství - dospívání, koncept smrti celkově vyvíjí.

Pro charakteristiku základních vývojových změn konceptualizace smrti, ke kterým podle studie Noppe a Noppe (1997) v dospívání dochází, lze uvést následující (mladší adolescence je zde vymezena koncem docházky základní školy, střední adolescence školou střední, pozdní adolescence asi do věku 21 let) :

Pro **mladší adolescenci** platí, že v tomto období ještě není zkušenost se smrtí tak častá, a dospívajícímu tedy většinou nepůsobí hlubší starosti. Fakt osobní mortality je vyjadřován často jen hypoteticky (jestli umřu) a myšlenky na smrt jsou vyjadřovány skrze další osoby (jak to budou brát, až umřu) nebo odkazem na ztrátu (smrt znamená, když nejste se svými blízkými). Subjektivní význam smrti odpovídá v tomto období tomu, co autoři nazývají vyspělým */mature/* konceptem smrti – tedy odkazem na objektivní charakteristiky (smrt je, když je někdo mrtvý a nežije). Koncept následně pravděpodobně začíná doznávat určitých prvních změn. Jedinec se začíná více zajímat, zda po smrti „něco" existuje apod.

Pro **střední adolescenci** je už tento rys charakteristický - jedinec se v tomto věku již většinou zajímá o to, co následuje po smrti, i když často bez toho, aby si byl některým ze způsobů pevně jistý. Zvýrazňují se také otázky osobní mortality- starosti začíná působit to, zda po sobě něco jedinec zanechá, až zemře, jaký bude způsob, jakým zemře apod.

Pro **pozdní adolescenci** je již většinou charakteristický subjektivní význam smrti, tedy způsob, jak jedinec chápe smrt, a to co po ní následuje - individuálně to mohou být různé formy víry v určitou formu existence po smrti nebo v to, že po smrti už nic není. Charakteristickým také bývá to, že záležitosti týkající se ztráty ostatních, jejich nebo i vlastní smrti jsou oproti předchozímu období zdůrazněny více než otázky osobní mortality.

6.4 Subjektivní význam smrti v dospívání a dospělosti

Ačkoliv výzkum této oblasti je u dospívající a dospělých orientován převážně na výzkum postojů (viz dále), existuje i několik studií, které se zaměřily na (idiosynkratický) subjektivní význam smrti a zjišťovaly jej některou z kvalitativních metod - např. výše uváděná studie Noppových (1997).

Několik dalších studií bylo zaměřeno na konstrukci obsahových kategorií vzešlých z obsahové analýzy textů či jiných forem zjištění týkající se postojů ke smrti (Viney, 1984, in: Holcomb et al., 1993) nebo konstruktů smrti (Neimeyer et al, 1984, in: Holcomb et al., 1993).

Holcomb et al. (1993) se ve své studii zaměřili na široké věkové rozmezí respondentů (17 - 64 let) a mimo jiné analyzovali písemný projev o smrti. Využili k tomu kódovací manuál od kolektivu autorů Neimayera (1984) s následujícími 25 kategoriemi, které autoři vymezili pro zařazení získaných subjektivních konstruktů smrti:

1. Smysl
   a. smysluplnost
   b. nesmyslnost
2. Ocenění
   a. positivní
   b. negativní
3. Emocionální stav
   b. negativní

4. Přijetí
    b. nízké
5. Pochopení
    a. vysoké
    b. nízké
6. Utrpení
    a. vysoké
    b. nízké
7. Osobní angažovanost
    a. vysoká
    b. nízká
8. Očekávání
    a. na dlouhé období
    b. krátké období
9. Určitost
    a. vysoká
10. Existence po smrti
    a. existence
    b. neexistence
11. Osobní volba
    a. vysoká
    b. nízká
12. Specificita
    a. specifický
    b. obecný
13. Dopad smrti
    a. vysoký
    b. nízký
14. Příčinnost
    a. známá
    b. neznámá

Výsledky jejich studie týkající se subjektivních významů smrti napovídají, že více než polovina (60 %) respondentů považuje smrt za smysluplnou a také věří na pokračování

určité formy života po smrti. Téměř 40 % respondentů však zároveň popsalo smrt jako přinášející konec a také ji spojilo s negativními emocemi. Téměř 30 % respondentů vyjádřilo, že neví, co smrt znamená a pouze 22 % vyjádřilo koncept smrti, který zahrnoval i je samotné. V rámci této studie nebyly nalezeny žádné rozdíly mezi věkem a vyjadřovanými koncepty smrti, nicméně je třeba upozornit na to, že zastoupení ve věkových kategoriích nebylo rovnoměrně rozloženo (např. v kategorii pod 19 let bylo zahrnuto 287 respondentů, oproti 16 respondentům ve věkové kategorii 40 let a více). Autoři dále zkoumali rozdíly mezi jednotlivými rasami a pohlavími, přičemž mezi rasami nebyl zjištěn žádný významnější rozdíl. V rámci pohlaví byl zjištěn rozdíl v tom, že ženy se více vyjadřovaly o posmrtném pokračování určité formy existence, popisovaly ji v termínech positivního či negativního ocenění. Muži více vyjadřovali obecný pohled na smrt jako na něco, co čeká každého z nás. Celkově lidé, kteří vyjádřili určitou formu osobní filosofie ohledně smrti (převážně křesťanského typu), vnímali smrt jako smysluplnou, spolu s určitou formou existence po smrti.

Dalšími zjištěními bylo, že respondenti, kteří popsali svůj zdravotní stav jako špatný, vyjadřovali mnohem více, než zdraví respondenti uvědomění smysluplnosti smrti (podobně jako bylo zjištěno ve studii o pojetí smrti u letálně nemocných dětí provedenou Jay et al. (1987, in. Kenyon, 2001)). Dále u nich bylo zjištěno častější vyjadřování nejasnosti ohledně podstaty smrti.

U respondentů, kteří ve své historii zmínili pokus o sebevraždu nebo sebevražedné myšlenky, bylo častější vyjadřování se o menším vlivu smrti na ně osobně a častěji také psali o smrti v souvislosti s jejich osobou oproti těm, kteří tento aspekt ve své historii nevyjádřili – ti se vyjadřovali častěji o smrti v obecných termínech.

Autoři následně zkoumali, zda existuje vztah mezi vyjadřováním některého z typů subjektivního významu smrti a vyjadřovaným strachem ze smrti (měřeno *Threat Indexem* a *Multidimensional Fear of Death*). Mimo zjištění, že respondenti vyjadřující negativní emoce v jejich konstruktu smrti, skórovali zároveň i v aspektech strach ze smrti, umírání a mrtvých apod., bylo paradoxně také zjištěno, že respondenti vyjadřující koncept zařazený pod 6b. (nízká míra utrpení spojená se smrtí), zároveň vyjadřovali vysokou míru strachu ze smrti. Nicméně autoři toto zjištění připisují převážně nedostatkům v použitém kódovacím systému (a navrhují změny).

Ve studii Wenestama a Was (1987) byly identifikovány následující osobní významy smrti: temnota, světlo, přechod, posmrtný život, zánik. Cicirelli (2001) cituje studii Durlaka et al. (1990) identifikující koncepty smrti jako přechod k jiné existenci, smrt jako zánik a dopad smrti na ostatní.

Cicirelli (2001) také cituje svou vlastní práci (1998), kdy analyzoval subjektivní významy smrti u respondentů mezi 19 a 53 lety a zjistil, že nejvíce se respondenti vyjadřovali o smrti jako o motivaci stanovovat si v životě cíle, dále o smrti jako zániku, smrti jako přechodu k další formě existence a následně smrti jako příležitosti k přenechání odkazu (tyto kategorie byly předem dány v dotazníku *Personal Meaning of Death Scale*). Mladší respondenti (19 - 25 let) vyjadřovali častěji než starší koncept smrti jako zániku, starší naopak vyjadřovali více koncepty zahrnující pokračování po smrti. V další jím citované práci Kastenbaum (1996, 2000) bylo respondentům zadáno, aby si představili svět bez smrti. Ti pak označovali svět bez smrti jako ztrátu životního smyslu a také ztrátu možnosti žít po smrti. Zajímavá je také longitudinální studie opět citovaná Cicirellim (2001), kterou publikovali Johnson a Barer (1997). Prováděli 6-letý výzkum seniorů nad 85 let. Ti vyjadřovali smysl zakončení života na zemi, potřebu zahrnout smrt do života a také jinde v literatuře zmiňovanou potřebu připravit se na svou smrt. Tobin (1991, 1996, in: Cicirelli, 2001) zjistil u podobně starých respondentů vysokou míru víru v pokračování po smrti.

Cicirelli (2001) použil k dalšímu výzkumu stejné kategorie uváděné výše zahrnuté do *Personal Meaning of Death Scale* a pokusil se zjistit, zda existují nějaké rozdíly v konstruování osobních významů smrti mezi mladšími (19 - 29 let) a staršími lidmi (70 - 97 let). Zjistil, že starší lidé skórovali více než mladí v typu smrt jako přechod k další formě života a smrt jako příležitost k odkazu a méně na typech smrt jako motivace a zánik. Signifikantní rozdíl mezi pohlavími byl zjištěn u typu smrt jako zánik, kdy tento typ konstruktu více vyjadřovaly ženy. V rámci tohoto výzkumu byl také měřen strach ze smrti (MFDOS) a bylo zjištěno, že mladší lidé vyjadřovali větší strach z procesu umírání a z neznáma, jež smrt přináší (více v obou případech ženy, což byl ale také jediný rozdíl mezi pohlavími zjištěný v rámci této studie) a dále strachu ze smrti blízkých než starší lidé, což potvrzuje výsledky výše uváděných prací Johnsona a Barera (1987) a Tobina (1991, 1996), při kterých starší lidé vyjadřovali spíš strach z umírání, ale ne ze smrti samotné (in. Cicirelli, 2001). Vztahy byly zjištěny mezi některými dalšími výsledky - větší strach z procesu umírání v positivním vztahu s koncepty smrti jako zániku, větší strach z fyzického konce */Fear of Being Destroyed/*

byl v negativním vztahu s koncepty vyjadřující pokračování po smrti, větší strach z neznáma byl v positivním vztahu ke konceptům vyjadřujícím pokračování života po smrti a negativním s koncepty smrti jako zániku aj. Významy smrti vyjadřující otázku nad tím, co bude dál po smrti (další existence, zánik), byly ve větším vztahu ke strachu ze smrti než koncepty zabývající se smrtí „na tomto světě" (smrt jako odkaz nebo motivace). Autor také pokusil provést analýzu druhé skupiny podle jednotlivého věku, jelikož autoři jiných studií toto rozlišení neprováděli a podobné věkové skupiny považovaly za homogenní.

6.5 Subjektivní význam smrti - výzkum postojů

Subjektivní význam smrti u dospívajících a dospělých respondentů bývá ale zjišťován většinou jinými metodami - převážně dotazníky či rozhovory zaměřenými na detekci postojů ke smrti - ty v sobě zahrnují jak kognitivní, tak emoční aspekty celého konceptu smrti.

V anglo-americké literatuře lze nalézt velké množství studií věnovaných výzkumu postojů ke smrti u různých skupin a jejich analýza, ač jistě zajímavá, přesahuje možnosti i zaměření této práce. Pro ilustraci toho, jakým způsobem se u jedince dále vyvíjí subjektivní význam smrti prezentovaný právě postoji a také pro využití dále v empirické části bych ráda dále uvedla alespoň některé základní informace, které se vztahují k výzkumu postojů ke smrti obecně.

Výzkum postojů ke smrti byl nejen ve svých počátcích, ale i mnoho let po té, ovlivněn převládajícím směrem, kterým bylo studium strachu ze smrti */death fear/* a úzkosti ze smrti */death anxiety/*. Důvodem byl pravděpodobně obecně zakořeněný názor, že všichni lidé se smrti jednoznačně obávají (Gesser et al., 1987-88), a zcela jistě i negativní postoje ke smrti vyjadřované v té době již západní společností, tehdy navíc na svém vrcholu. Díky tomu byl výzkum postojů ke smrti omezen na použití jednodimenzionálních škál zjišťujících míru strachu či úzkosti ze smrti.

V souvislosti s negativními postoji ke smrti platí, že pokud jsou subjektivní významy smrti jedince nasycené negativním významem, mohou se postupně vyvinout do různých patologických podob, od nejistoty pociťované při hovoru o smrti až do různých forem strachu ze smrti. Tím subjektivní významy smrti ovlivňují jedincův život - právě svým vlivem na jeho reakce na úmrtí v jeho okolí, na smrt jako takovou a jsou tedy důležitou součástí celkového konceptu smrti, který si jedinec utváří - jeho postojů ke smrti. Takto pojatý subjektivní význam smrti vztažený ke strachu ze smrti již zapadá

do širšího teoretického modelu úzkosti ze smrti */death anxiety/* postulovaného Tomerem a Eliasonem v roce 1996 a 2000 (in: Cicirelli, 2001). V tomto modelu je způsob, jakým je konceptualizována smrt, považován za hlavní faktor vztahující se k vyvinutí úzkosti ze smrti. Tento způsob dále ovlivňuje nepřímo i domněnky o sobě samém a světě kolem.

Nicméně faktorovou analýzou bylo později zjištěno více faktorů a dimenze strach či úzkost ze smrti byly rozvedeny na strach ze smrti jako stavu a strach z procesu umírání. Dále byl rozlišen strach ze smrti nebo umírání sebe sama a strach ze smrti nebo umírání ostatních. Gesser et al. (1987-88) ve svém příspěvku kritizoval stále ještě jednostranné zaměření na negativní postoje a z toho důvodu přidal i dimenze odkazující na neutrální až positivní vztah ke smrti. Citoval autory (např. Feifel, 1955, Schneidman, 1966, Ray, Najman, 1974 aj.), kteří ve svých studiích hovoří o některých z následujících typů postojů: přijetí smrti, vnímání smrti jako úniku, vítání smrti. Gesser a jeho spolupracovníci tyto postoje následně podrobili analýze a na těchto základech vymezili následujících pět základních typů postojů ke smrti:

- strach ze smrti */Fear of Death/*: vymezen jako negativní myšlenky a pocity vůči stavu smrti
- strach z umírání */Fear of Dying/*: negativní myšlenky a pocity vůči procesu umírání
- smrt jako přiblížení k lepší budoucnosti */Approach-Oriented Acceptance/*: smrt je vnímána jako způsob přechodu ke šťastnější existenci
- smrt jako únik z tohoto světa */Escape-Oriented Acceptance/*: smrt je vnímána jako únik z neuspokojivé existence
- neutrální akceptace */Neutral Acceptance/*: ke smrti není pociťován strach, je přijímána jako realita

Tyto postojové typy zakomponovali do dotazníku na zjišťování postojů - *Death Attitude Profile* (DAP) a později revidovali na DAP-R (1994). Tento dotazník je v současné době hojně využívaným nástrojem v USA i Kanadě, a ačkoliv již svou metodologickou povahou nemůže dát jedinci prostor k úplnému vyjádření svých individuálních postojů ke smrti, poskytuje prostor pro detekci základních postojů.

6.6 Postoje ke smrti - obecné charakteristiky

Jak už bylo uváděno výše, není cílem této rigorózní práce pouze analyzovat jednotlivé postoje ke smrti, ale spíše podat obecný a globální pohled na vývoj aspektů týkajících se

formování konceptu smrti. V této části bych tedy pouze naznačila některé obecné trendy, které se uplatňují v konstrukci postojů ke smrti během životních období po dětství.

Základní rozdíl týkající se postojů ke smrti mezi mladšími a staršími lidmi obecně nalezneme pravděpodobně již v očekávání (Thorson, Powell, 2000). Očekávání mladého a staršího člověka týkající se jeho budoucího života jsou pochopitelně různá a z toho vyplývá i základní rozdíl v pojímání smrti. Mladí lidé obecně většinou anticipují svůj další život jako plně prožitý, starší lidé naopak již dospěli do určitého stádia, kdy ze svého života mohou cítit neuspokojeni, navíc jejich pohled do budoucna ukazuje další roky, kdy mohou zůstat fyzicky oslabeni, případně i osamoceni. Jejich postoje ke smrti jsou tedy tímto strachem ovlivněny a myšlenky na svou smrt i na smrt obecně jsou tedy častější. Ve svém okolí jsou navíc svědky umírání přátel či příbuzných a to je nutí k otázkám nad svou smrtí. Mladí lidé nejsou vystaveni těmto vlivům a myšlenky na smrt jsou tedy pochopitelně méně časté.

Thorson a Powell (2000) uvádějí, že rozdíly v demonstrování rozdílů mezi staršími a mladšími lidmi byly demonstrovány již bezpočtem studií (myšleno na americké kontinentu). Typické jsou nižší skóry u starších lidí u měření úzkosti ze smrti (viz i kapitola 6.4), bez ohledu na použitou metodu výzkumu. Autoři uvádějí několik hypotéz, proč tomu tak je:

- starší lidé dosahují vyšší stupeň psychosociální zralosti (Rasmussen a Berms, 1996)
- starší lidé již dosáhli vytýčených životních cílů (Quinn a Reznikoff, 1985)
- starší lidé dosáhli stádia bilancování (Butler, 1963, Thorson a Powell, 1988)
- starší lidé projevují vyšší stupeň religiosity (Thorson, Powell, 1990)
- starší lidé díky častějším zkušenostem spojeným se smrtí ve svém okolí měli díky tomu větší šanci se situacím přizpůsobit a neprojevují tudíž tolik úzkost

Postoje a pocity vůči smrti jsou ovlivněny také tím, jakou hodnotu člověk svému životu přikládá – starší lidé jsou více fatalističtí – jejich vidina života s sebou nese možnou fyzickou znevýhodněnost, sociální izolaci, chronická onemocnění, chudobu, bolest nebo institucionalizaci (Thorson a Powell, 2000).

Postoje ke smrti se také mohou různit z důvodů odlišných sociálních poměrů, ve kterých osoby vyrůstaly. Nezanedbatelný bude také vliv celospolečenských postojů ke smrti, které individuální pohled na smrt formují rozdílně u starších a mladších lidí (viz kapitola první).

Dalšími faktory, které postoje ke smrti ovlivňují, jsou raná socializace, vůle přežít, která je pravděpodobně geneticky zakotvena, a některé vývojové faktory (Thorson a Powell, 2000). Je však velmi obtížné, ne-li nemožné, odlišit jejich vliv u jedince, zčásti lze vysledovat jejich skutečný vliv v rámci longitudinálních studií, kterých zatím ani na tomto poli nebylo provedeno mnoho.

Pro ilustraci výše uvedeného: Thorson a Powell (2000) porovnávali postoje mladších a starších lidí, které rozdělili do dvou vzorků - věk 16 až 35 let a 65 - 92. Z výsledků u měření úzkosti ze smrti lze stručně citovat, že starší lidé vykazovali vyšší skóre pouze u otázky po úzkosti z toho, jak má být naloženo s jejich tělem po smrti. V dalších 19 z 25 otázek tážících se po ostatních aspektech vztahujících se ke smrti obecně (izolace ve smrti, strach z bolesti apod.) jednoznačně skórovali výše mladí lidé.

Zajímavou studii provedli Feifel a Strack (2001), kdy předním thanatologům dali k vyplnění dotazníky zjišťující jejich postoje ke smrti, které ti sami thanatologové vyplnili před 15 lety. Téměř 2/3 (64%) z nich vypovídalo v obou případech o tom, že mají strach ze smrti a jen pro 20 % byla idea vlastní smrti přijatelná. Více než polovina přiznala, že má strach ohledně způsobu svého umírání (tedy např. bolest či nemohoucnost) a 20% strach z potíží, které svým rodinám přinese (finanční výdaje apod.) Co se týče otázky nad tím, co následuje po smrti, polovina z nich odpovídala ve smyslu, že smrtí vše končí, 24 - 30% si nebylo jisto a jen 16-17% věřilo v další existenci duše. Celkově však tyto postoje byly i po 15 letech celkově stabilní a více méně se u těchto osob neměnily. Největší rozdíl byl pak zaznamenán ve směru zmenšení strachu ze smrti, který osoby pociťovaly v průběhu konverzace o smrti a umírání a ohledně smrti svých rodin a blízkých.

Postoje jsou obecně ovlivňovány ve velké míře také společností, jak bylo uváděno již několikrát během této práce. Celospolečenský vliv dnešní doby však není ideální, mnoho autorů se shoduje na tom, že je v této oblasti nutno přistoupit ke krokům, které by postoje lidí ke smrti určitým způsobem pozměnily. Jedním z těchto kroků je - thanatoedukace či ortonázie, jak bývá autory nazýváno výchovné působení v otázkách souvisejících se smrtí. Těmto otázkám je také věnována další, závěrečná kapitola.

Kapitola 7: Vliv vzdělávání a výchovy na vývoj konceptu smrti: Biblioterapie. Thanatoedukační programy.

Pravděpodobný vliv výchovy a vzdělání také na vývoj konceptu smrti byl zmiňován v rámci výsledků studií uváděných v kapitole páté. V dílech mnoha autorů se již mnoho let objevují apely na soustavnější přípravu dětí a mladých lidí na záležitosti spojené se smrtí a v posledních letech se, alespoň v některých zemích, s touto „výchovou ke smrti", thanatoedukací či ortonázií (Pattison, 1977) již začíná pracovat. Lze říci, že některé poznatky jsou již natolik obsáhlé, že si podle mého názoru zaslouží pozornost i v této práci, alespoň v rámci následující krátké, závěrečné kapitoly literárního přehledu. Vliv výchovy a vzdělání je jedním ze základních zdrojů vzniku konceptu smrti jak na objektivní, tak i na subjektivní rovině.

7.1 Dětská literatura o smrti a biblioterapie

Zajímavý je jistě velký vzestup dětské literatury zaměřující se na záležitosti spojené se smrtí, který je patrný v posledních letech v USA a Kanadě. V roce 2004 bylo analýze tohoto druhu dětské literatury věnováno celé číslo časopisu Omega */Journal of Death and Dying/.*

Johnson (2003-4) se v úvodu zaměřuje na historii dětské literatury věnované smrti a zvládání prožitků, které děti při konfrontaci s tímto fenoménem zažívají. Analyzuje některé pohádky, např. bratří Grimmů a některé novější místní. Positivní „vzdělávací" efekt lze podle něj zaznamenat nejen u dětí, které se se smrtí ještě nesetkaly, ale i u dětí, které už čelí ztrátě blízké osoby ze svého okolí. Carney (2003-4) k tomu cituje Wordena (1996) a uvádí výsledky studie zaměřené na děti, které prožily ve svém okolí ztrátu blízké osoby */Harvard Child Bereavement Study/*, kde je prezentován souhrn faktorů, které hrají u zvládání momentálního stavu u takového dítěte hlavní roli: dostatek adekvátních informací, naslouchání, pomoc s dostatečným projevením emocí, ujištění o nevině aj.

Biblioterapie je pak označení pro proces, kdy literatura nějakým způsobem pomáhá při řešení některých z důležitých témat - ať již použitím speciálních textů pro facilitaci určitých procesů či jen tak, že pomáhá lidem pomáhat ostatním či sobě skrze předávání informací (Silverman, 2000). Literatura tematicky spojená se smrtí je používána přímo pro pomoc

zvládání prožitků smrti a ztráty */coping/* (Berns, 2003-4). Dětem může pomoci právě v základních bodech uváděných výše: tím, že má schopnost facilitovat různé druhy prožívaného smutku, nabídne jim akceptovatelné způsoby vyjádření jejich emocí, dále odpoví na mnoho dotazů, opraví domněnky o smrti, které nejsou pravdivé, a v neposlední řadě pomůže iniciovat tolik potřebnou konverzaci o smrti s rodiči, pedagogy či vrstevníky.

Konverzace o tom, co smrt může obnášet, jak a co může s sebou přinášet, je pak hlavním námětem pro děti, které ještě samy se smrtí konfrontovány nebyly. Hlavním cílem je v těchto případech příprava na situace konfrontace se smrtí v budoucnosti.

Dětské knihy mohou být, podle mnoha autorů, důležitou částí edukačních programů. Ordal (1983-84) analyzovala dětské knihy, ve kterých se objevuje téma smrti, jako příspěvek ke snahám o zavedení edukačních programů již od raného věku. Ve své studii se opírá o své pedagogické zkušenosti, díky kterým si i ona povšimla tabuizování smrti a z toho pramenících negativních dopadů pro další život (konkrétně neakceptování smrti jako přirozeného fenoménu a z toho pramenící špatné zpracování situací úmrtí v rodině apod.)

Kategorizovala obsahy dětských knih na knihy obsahující smrt rostlin, zvířat, lidí. U všech knih potom vymezila positivní a negativní charakteristiky, tak jak mohou být ve výchovném a vzdělávacím působení pozorovány:

Mezi positivní charakteristiky zahrnuje:

- děti se v příběhu dotýkají mrtvého těla (to podle autorky může hrát positivní roli během procesu truchlení, neboť tělo může být často klíčem k vyjádření skutečných citů, dále se může uplatňovat jako prostředek pro postupné odlišování skutečného a imaginativního.)
- děti se v příběhu zúčastňují pohřebních obřadů (pohřeb jako rituál může dopomoci k akceptování smrti, na čemž se dnes shoduje většina autorů. Jedná-li se o pohřeb domácího zvířete, je to příležitost k vyjádření respektu ke všem formám života, ne jen k lidskému)
- děti se v příběhu zúčastňují konkrétních zkušeností – pozorování změn v přírodě, pomoc při pohřbu domácího zvířete atp.
- autor v příběhu používá přímých, jednoznačných a faktických termínů vztahujících se ke smrti (to je podle autorky nutné proto, aby si děti ve smrti nepředstavovaly

něco horšího, než skutečně je, a proto jako nejlepší způsob, jak děti informovat o smrti, je podat jim je právě přímými a jednoduchými slovy, kterým rozumí.)

Positivní vliv literatury na dětské chápání a zvládání záležitostí spojených se smrtí je jistě velký. Poznatky ze Severní Ameriky však vychází z kultury zdejších zemí. Jak píše Johnson (2003-4, str. 297): „Celá Amerika se naučila plakat na veřejnosti nad knihami, filmy a smutnými příběhy." Naší kulturní zvyklostí je naproti tomu jistá rezervovanost. Lze tedy předpokládat, že v rámci naší kultury nebude positivní efekt dětské literatury zaměřené na záležitosti spojené se smrtí tak markantní, nicméně mám za to, že bude stále positivní natolik, že stojí za to tuto oblast více rozvíjet i u nás, případně identifikovat jiné a tolik potřebné positivní efekty pro děti žijící v naší kulturní oblasti.

7.2 Úloha školy a thanatoedukační programy

Místem, jehož hlavní úlohou je vzdělávání, je škola a existují v podstatě dva způsoby, jak může škola jako instituce dětem a dospívajícím v záležitostech spojených se smrtí pomáhat.

Prvním z nich je *využití náhodných momentů*, které mají potenciál pro to, aby dětem skrze ně mohla být předány cenné informace */teachable moments/*. Téma smrti se objevuje nejen jako téma knih a článků, které jsou ve škole zpracovávány, ale někdy i jako téma, které aktuálně zpracovává některé z dětí (úmrtí člena rodiny včetně domácího zvířete). To všechno jsou příležitosti pro to, aby pedagog inicioval na toto téma debatu a v případě potřeby ji i vhodně směřoval. Podmínkou je však to, aby sám pedagog měl oblast svého vztahu ke smrti zpracovanou a také aby měl základní znalosti o tom, jak se u dětí vyvíjí pojetí smrti, alespoň na objektivní rovině. Důvodem je v tomto případě samozřejmě to, aby výklad či vzniklá diskuse nepřevýšila možnosti dané limity daného věku. Vnímavý pedagog může také vycítit, která témata děti zajímají a mají potenciál je zpracovat, a která ne.

Druhým způsobem je *zařazení do formálního rozvrhu*. V USA a Kanadě existuje v posledních letech literatura, která se zabývá navrhováním jednotlivých programů, a to již od mateřské školy. Příkladem může být program pro mateřské školy navržený Katz (1997, in: Silverman, 2000): do pěti návazných hodin rozdělila autorka používání dětských knih obsahujících naznačené téma smrti a diskuse nad tím.

Pro základní i střední školy je doporučováno několik programů, např. následující:

Tzv. „krizový program" pro příležitosti, kdy se objeví mezi žáky téma smrti. Tento program má pomoci jim i pedagogům nalézt slovník pro diskuse o těchto příležitostech, pochopit své emoce a také pomoci v tom, jak si pomáhat v těchto situacích navzájem. Návazné hodiny připravené pro rodiče mohou proces „protáhnout" i do domovů a diskuse o těchto nelehkých otázkách může pokračovat i tam.

O´Toole (1991, in: Silverman, 2000) připravil sérii vzdělávacích programů pro všechny věkové kategorie s ohledem na úroveň kognitivního vývoje. Pro nejmenší děti navštěvující poslední stupeň mateřské školy připravil hodiny, které jim mohou pomoci identifikovat situaci a události, které mohou přinést změny v životě i přírodě. Děti se učí, jak některé změny mohou způsobovat ztráty a že pocity jako smutek, osamění a zmatek jsou přirozenými odpověďmi na takové situace. Pro starší děti je připraven program, kdy se děti učí dívat na smrt již hlubším pohledem, stejně jako na druhé lidi a seznamuje je i s tím, s jakými reakcemi je možno se u lidí kolem setkat. Smrt je jim prezentována již jako součást přírody a jsou seznámeny s různými druhy víry a rituály truchlení u různých kultur. Předmět programu pro dospívající se stává více osobnější a je zaměřen více na jejich vlastní reakce na smrt a ztrátu.

Jiným programem je čtyřtýdenní kurz vyučovaný v rámci společenských předmětů - a žáci jsou při něm seznamováni s různými kulturami a náboženstvími v souvislostí se smrtí s cílem rozvinutí osobních a interpersonálních dovedností pro zvládání situací spojených se smrtí.

Programů existuje v USA a Kanadě celá řada, při mnoha z nich jsou využívány knihy se souvztažnou tematikou, jak bylo již naznačeno výše.

7.3 Úloha dospělých

Hlavním prvkem je však vždy to, aby dospělý, ať již pedagog nebo rodič, uměl s dítětem komunikovat a poskytl jim tím dostatek informací i emoční podpory pro situace, kdy jsou děti samy v pozdějším životě se smrtí konfrontovány.

McGovern a Barry (1999) uvádí, že z výsledků studií (např. Crase a Crase, 1982, Jones et al., 1995) začíná být zřejmé, že ačkoliv je teoreticky rodiči i pedagogy thanatoedukace positivně přijímána, v praxi je stupeň podpory rodičů a pedagogů negativně ovlivněn osobními postoji a úzkostí spojenou se smrtí a umíráním. Mezi rodiči se objevuje strach, že (hlavně mladší) děti může debata o smrti nějakým způsobem postrašit (Kuterovac-Jagodic, 1996, in: McGovern a Barry, 1999).

McGovern a Barry (1999) se zajímaly o to, jaké jsou znalosti a postoje irských rodičů a pedagogů týkající se thanatoedukace a dětského smutku v záležitostech vztahujících se ke smrti. Irská kultura bývá podle autorek označována za jednu ze zemí, která se nejvíce zajímá o záležitosti spojené se smrtí, a zvládání těchto záležitostí bylo vždy vysoce oceňováno. To se projevilo i ve výsledcích, kdy 64 % učitelů (ZŠ) vypovědělo, že diskutovalo o záležitostech týkajících se smrti v posledních pěti letech, stejně jako 72 % rodičů řešilo s dětmi nějakou formu ztráty. 62 % učitelů a 55 % označilo, že největší vliv na tvorbu jejich postoje ke smrti měla osobní zkušenost se ztrátou v blízkém okolí. 80 % rodičů a 63 % učitelů se také shodlo na tom, že s dětmi by bylo vhodné probírat koncept smrti ještě před tím, než se smrtí reálně setkají. Zároveň však téměř polovina uznala, že je velmi těžké dětem tyto záležitosti vysvětlovat a 71 % rodičů a učitelů vypovědělo o tom, že je pro ně nepříjemné s dětmi o těchto záležitostech hovořit. Pro zařazení do školních osnov bylo 72 % rodičů a 70 % učitelů a pouze 11 % a 21 % učitelů bylo toho názoru, že děti by takový program vystrašil. Více než polovina v každé skupině se také vyjádřila ve smyslu toho, že výchova o smrti je nejlepší, pokud je prováděna doma. 90 % všech respondentů se shodlo na tom, že by bylo zapotřebí další vzdělávání pedagogů pro thanatoedukaci.

Důležitá je tedy dobrá teoretická i praktická příprava těch, kteří by thanatoedukaci měli vést. Důležitá je ale ještě jedna věc: upřímnost – jak píše Simpson (1979, str. 150): „...jedna z věcí, které se dítě při setkání se smrtí učí, je i to, že dospělí nezmohou všechno a nevědí všechno. Nemusíte ze sebe nutit odpovědi na otázky, na které neznáte odpověď – můžete je hledat společně...". To je však už téma, kterým se vracíme zpátky k pojetí smrti každého z nás jednotlivě.

Shrnutí

Pokusíme-li se nyní shrnout poznatky až do této chvíle uváděné, nebude to jistě lehký úkol. A to jednak proto, že v problematice konceptualizace smrti neplatí dosud žádný obecně přijímaný „vědecký konsensus" a jednak i pro předmět sám, který je, zvláště obrátíme-li pozornost na subjektivní složky konceptu, velmi obtížně uchopitelný. Většina autorů se nicméně shoduje na následujících bodech:

V konceptualizaci smrti lze rozlišit objektivní a subjektivní složku celého konceptu. Ve shodě se zjištěními některých autorů (detailněji např. Ordall, 1983-1984, Tamm, Grandqvist, 1995, Cicirelli, 2001) bývá přijímáno to, že se koncept smrti vyvíjí z převážně biologických reprezentací v reprezentace metafyzické. Jinými slovy - z chápání objektivního významu přechází člověk na chápání spíše subjektivně založené. Lokalizaci přechodu neurčují autoři přesně. Bylo by ovšem nesprávné chápat proces konceptualizace smrti jako dvě striktně oddělená stádia vývoje, kdy se vyvíjí objektivní a subjektivní složka odděleně. Spíše je vhodnější na něj nahlížet jako na proces, kdy na tu kterou složku je ve vývoji „kladen" větší důraz. Objektivní význam smrti bývá také zkoumán častěji u dětí, subjektivní pak většinou až během dospívání, v mladší dospělosti a stáří, ačkoliv existují i výjimky (např. Cicirelli, 2001).

Zajímavými se jeví poznatky vztahující se k tomu, jak smrt vnímají či konceptualizují velmi malé děti. Mnoho autorů (Brent, 1977-78, Speece a Brent, 1984, Ordal, 1983-84, Vyhnálek, 1991) spatřuje již u dětí kolem 2 let věku počátky pojímání smrti, zatím však ne komplexně, nýbrž spíše pramenící z poznání pocitu strachu z odloučení. Někteří autoři (Patison, 1977) se tedy domnívají, že tento pocit je v budoucnosti snad zakomponován do tvořícího se konceptu smrti. Nicméně v literatuře byl prezentován i příspěvek, ve kterém autor analyzuje koncept smrti dvouletého dítěte. Ten byl dítětem utvořen sylogistickým zdůvodňováním vedoucím od pozorování týkajících se povahy jazyka, přes pozorování smrti v okolí a vedl až utvoření relativně propracovaného konceptu smrti i s vytvořením určitých forem chování. Ty měly na základě tohoto konceptu umožnit to, aby se dítě samo vyhnulo smrti.

V literatuře je dále souhlasně uváděna věková hranice kolem 4 let jako bod, kdy se počíná utvářet koncept smrti chápaný na objektivní rovině, což může být podporováno vývojem řeči a dalších aspektů, které se k tomuto pojí.

Složka referující k objektivnímu pochopení smrti bývá většinou autorů vymezována základními charakteristikami, které se k aktu smrti vztahují. Uváděny nejčastěji bývají:

universalita, nezvratnost, fakt skončení biologických funkcí, příčinnost. Posuzuje se úroveň pochopení těchto významů. Ačkoliv pro zmiňované metodologické obtíže nelze výsledky studií týkající se vymezení věkových hranic, kdy většina dětí dosahuje pochopení jednotlivých subkomponent, uspokojivým způsobem zobecňovat ani porovnávat, přesto lze některé základní poznatky sumarizovat.

Souhlasně bývá uváděn věk mezi 5 – 7 lety jako období, kdy se objevuje chápání některých základních subkomponent konceptu smrti. Ukazuje, že nejdříve pravděpodobně dochází k chápání universality a nezvratnosti. Problematickými se jeví zjištění učiněná ohledně chápání osobní mortality jako aspektu pochopení universality. Mnoho autorů udává její pochopení už od věku 6 let, nicméně výsledky některých studií hovoří spíše pro pozdější období. Vývojově později se objevuje chápání faktu skončení biologických funkcí a příčinnosti. Oba tyto subkoncepty se pravděpodobně vyvíjí během delšího časového období. Nejobtížněji chápatelným se zdá být pro děti pochopení skončení biologických funkcí, kdy se nejprve vyvíjí chápání skončení vně pozorovatelných funkcí, jako je např. chůze a až po té se vyvíjí chápání toho, že se smrtí končí i funkce ne přímo pozorovatelné jako je např. přemýšlení. Většina autorů udává také zajímavý fakt, že k pochopení všech subkonceptů najednou dochází mnohem později, než k pochopení charakteristik jednotlivých, a to i o několik let. Pochopením všech subkonceptů najednou také bývá vymezováno „úplné a vyspělé objektivní pochopení smrti". Podle většiny autorů k němu nedochází dříve než v deseti letech.

Z výsledků novějších studií také vyplývá, že individuální komponenty dětského konceptu smrti mají odlišné vývojové trajektorie, některými autory nazývané jako vývoj souběžný a postupný. Jinými slovy, chápání některých základních komponent (jako je např. universalita) je dosaženo velmi brzy a již se dále nevyvíjí, zatímco vývoj některých jiných je postupný (např. nezvratnost) prochází během dětství obměnami.

To se zdá být v souhlase i s odpovědí na základní otázku, která se v rámci výzkumu věkových hranic pro chápání jednotlivých subkomponent nabízí: tedy zda vůbec existuje nějaký vztah věku a konceptu smrti. Odpověď většiny autorů zní ano, navíc podle výsledků některých výzkumů se zdá, že tento vztah existuje právě a pouze v sukonceptech vyvíjejících se souběžně (nebyl některými autory nalezen např. vůbec pro subkomponentu nezvratnosti vyvíjející se postupně).

Věk deseti let se také zdá být hranicí, od kdy se začíná objevovat propracovanější, subjektivní koncept smrti.

Mnoho autorů zkoumalo (hlavně během 70. a 80. let) paralely mezi stádii kognitivního vývoje tak, jak je podal Piaget a mezi procesem konceptualizace smrti. Změny, které objevují během kognitivního vývoje při přechodu ze stádia předoperačního do stádia konkrétních a formálních operací, jsou podle těchto autorů patrné i v procesu konceptualizace smrti. Největší změna nastává podle většiny autorů při přechodu do stádia konkrétních operací ve věku kolem 7-8 let a za hlavní body, které se uplatňují ve vytváření konceptu smrti, jsou většinou autorů považovány schopnosti chápání klasifikace, zachování počtu, časové konstantnosti a reverzibilita operací. Dále také universalita aplikování pravidel, zvětšující se schopnost objektivity a snižující se egocentrismus. Z výsledků provedených studií lze usuzovat na to, že děti, které zvládly chápání zachování hmoty, mají tendenci k lepším výsledkům co se týče zvládnutí konceptu smrti vůbec. Nicméně, v literatuře lze nalézt i práce mnoha dalších autorů shodujících se na tom, že dosažený kognitivní stupeň není vhodným ukazatelem vzhledem k dosažení vyspělého pojetí smrti. Odpověď na otázku, zda je možno dosažený kognitivní stupeň považovat za spolehlivý ukazatel „vyspělosti" celkového konceptu smrti, je tedy v tomto případě nejistá a podle všeho se zdá, že zní spíše ne.

Několik autorů se také pokusilo nalézt vztah mezi inteligencí a konceptem smrti. Výsledky napovídají, že tento vztah lze nalézt u subkonceptů nezvratnosti, universality a faktu skončení biologických funkcí a naopak žádný efekt nebyl pozorován u příčinnosti. Autoři tato zjištění vysvětlují tím, že vyšší inteligence dětem pomáhá v těchto případech lépe organizovat záležitosti vztahující se ke smrti, zvláště v těch případech, kdy je vyžadováno abstraktní myšlení. Diskutabilní je zjištěn positivního efektu verbální schopnosti.

Podle výsledků studií z posledních let je také zřejmý vliv socioemociálních faktorů, oblast je však zatím velmi málo prozkoumaná. Nicméně většina autorů se shoduje na tom, že koncept smrti není „jen" kognitivní konstrukt, za nějž byl ještě donedávna považován.

Vliv kulturně-náboženského pozadí byl zkoumán několika studiemi. Podle výsledků těchto studií se zdá, že u dětí z kultury euro-americké se koncept smrti vyvíjí pomaleji, zvláště v subkonceptu nezvratnosti. Vliv náboženského směru, ve kterém děti vyrůstají se ukazuje také jako pravděpodobně výrazný, zvláště ovlivňující chápání faktických záležitostí kolem smrti. Vliv socioekonomického statutu na formování konceptu smrti nebyl prokázán.

Zkoumání vlivu těžkého či smrtelného onemocnění jako formy zkušenosti na vývoj konceptu smrti napovídá, že tento vliv se projevuje v rámci dřívějšího chápání subkomponent nezvratnosti, skončení biologických funkcí a osobní mortality. V ostatních aspektech zůstává stejný jako u „zdravých" jedinců. V rámci několika studií byl také

zkoumán vliv nepřímé zkušenosti se smrtí v okolí dítěte. Zdá se, že ta má vliv na vývoj konceptu smrti pouze u dětí do 6 let věku.
Vliv pohlaví byl zkoumán v souvislosti s chápáním příčinnosti smrti. Zdá se, že v mladším věku mají chlapci tendenci spojovat smrt více s násilím a soustředit se spíše na biologické aspekty smrti, zatímco dívky se soustředí spíše na psychologické aspekty. Přítomnost témat ohledně pokračování existence po smrti se zdá být rovnoměrně zastoupena.
Co se týče vlivu ostatních faktorů, zajímavými jsou výsledky studií zkoumajících vliv předkládaného objektu na odpovědi dětí, během kterých byl opět zjištěn mimo jiné i negativní vliv používání nepřesných výrazů, eufemismů či metafor na záležitosti spojené se smrtí. Ukazuje se, že používání nepřesných či přenesených výrazů, děti mate a to do takové míry, že do určitého věku připisují schopnost umřít i objektům jako jsou např. auta, neboť si špatně vysvětlují určitá slovní spojení (viz např. uváděný anglický slovní obrat „auto nejede, je mrtvé").

Subjektivní významy smrti jsou konstruovány během celého dětství spolu s postupným chápáním objektivních skutečností, nicméně až v době, kdy dítě chápe objektivní zákonitosti smrti - tedy zhruba v oněch výše uváděných deseti letech - jsou tyto poznatky využity pro konstrukci stabilnějšího a složitějšího konceptu smrti na subjektivní rovině. K pochopení jednotlivých objektivních atributů smrti se přidávají složitější kognitivní a emoční aspekty, které jsou již více individuálně zakotvené. To odpovídá i Piagetově modelu kognitivního vývoje pro charakteristiku stádia formálních operací. Děti ve stádiu formálních operací začínají v této době vztahovat svůj „dosavadní" koncept smrti k systému filosoficko-náboženských myšlenek.
Převažující metodologií používanou pro výzkum subjektivního pojetí smrti u dětí a někdy u dospívajících jsou kvalitativní metody. Zobecnění nelze pro malý počet provedených studií provádět, výsledky jsou navíc mnohdy nejednoznačné. Nicméně, z výsledků oněch nemnoha studií vyplývá několik zajímavých postřehů:
Pojetí smrti a toho co po ní ne/následuje se v posledních letech u dětí posouvá od tradičního křesťanského pojetí k pojetí psychologicky i filosoficky širšímu (např. Tamm, Tranqvist, 1995), nicméně náboženská orientace rodiny má na vývoj subjektivního pojetí velký vliv, a to zejména v oblasti obsahu, žádný pak na tendenci smrt oddalovat (např. Candy-Gibbs et al. , 1984 - 85 aj.). Existují ale i výsledky jiných studií (např. Holcomb et al., 1993) ohledně toho, že většina lidí věřících v určitou formu existence vyznává křesťanský typ. Zajímavé by jistě

v tomto ohledu bylo analyzovat vliv kulturního prostředí, ve kterém zkoumané osoby vyrůstaly (ve výše uvedených případech patrně americká společnost vs. Švédsko).

Vliv těžkého onemocnění na konstrukci subjektivního pojetí smrti byl pozorován v rámci jedné studie (Jay et al., 1987, in: Kenyon, 2001), kdy nemocné děti nevnímaly oproti zdravým smrt jako trest, což dokazuje dřívější a vyspělejší tvorbu konceptu smrti, oproti zdravým vrstevníkům, jak je známo z praxe a popisováno v literatuře.

Další zajímavou otázkou je tendence k personifikaci smrti u dětí ve věku 5 - 9 let, kterou autorka první studie na toto téma (Nagy, 1948) vysvětlovala jako snahu dát smrti tvar, nicméně výsledky dalších studií na toto téma jsou nejednoznačné.

Studií zaměřené na výzkum subjektivních významů smrti adolescentů, je opět příliš málo na to, aby bylo možno činit nějaká zobecnění.

Obecně však pro vývoj konceptu smrti v této fázi platí, že mladší adolescenti v tomto období ještě o smrti příliš nepřemýšlí. Fakt osobní mortality je v jejich výpovědích vyjadřován často jen hypoteticky, myšlenky na smrt jsou vyjadřovány skrze další osoby nebo odkazem na ztrátu. Subjektivní význam smrti odpovídá v tomto období tomu, co autoři nazývají vyspělým */mature/* konceptem smrti - tedy spíše odkazem na objektivní charakteristiky. Přechod ke střední adolescenci je charakterizován prvním zájmem o otázku posmrtného pokračování, často bez jistoty ohledně některého konkrétního typu. Zvýrazňují se také otázky osobní mortality. Pro pozdní adolescenci je již většinou charakteristický individuálně utvořený subjektivní význam smrti a toho, co po ní ne/následuje. Charakteristickým také bývá to, že záležitosti týkající se ztráty ostatních jejich nebo i vlastní smrti jsou oproti předchozímu období zdůrazněny více, než otázky osobní mortality.

Co se týče jednotlivých subjektivních významů, které byly v rámci studií u dospívajících a dospělých identifikovány, pojmenování jednotlivých kategorií se liší podle jednotlivých autorů.

Nejčastěji byly popisovány dimenze smysluplnosti - nesmyslnosti smrti, toho, zda něco existuje po smrti (např. temnota, světlo, přechod, posmrtný život, zánik) a také emotivní reakce. Většinou dotazovaných osob byla smrt v jedné ze studií (Holcomb et al., 1993) považována za smysluplnou, častěji u starších a nemocných lidí a respondenti také často vypovídali o některém druhu posmrtného pokračování - výsledky některých studií naznačují, že tendence k víře v určitou formu života po smrti se může vývojově stupňovat. Lidé, kteří vyjádřili určitou formu osobní filosofie ohledně smrti (převážně křesťanského typu), vnímali smrt jako smysluplnou, spolu s určitou formou existence po smrti. Vztahy

byly identifikovány mezi vyjadřováním negativních emocí v osobním konstruktu smrti a strachem ze smrti a umírání obecně.

V další studii (Cicirelli, 1998) bylo zjištěno, že respondenti se o smrti nejvíce vyjadřovali jako o motivaci stanovovat si v životě cíle, dále o smrti jako zániku, smrti jako přechodu k další formě existence a následně smrti jako příležitosti k přenechání odkazu (tyto kategorie byly předem dány) Mladší respondenti vyjadřovali častěji koncept smrti jako zániku, starší naopak vyjadřovali více koncepty zahrnující pokračování po smrti. Signifikantní rozdíl mezi pohlavími byl v rámci jiné studie zjištěn u typu smrt jako zánik, kdy tento typ konstruktu více vyjadřovaly ženy.

Zajímavými jsou výsledky z longitudinální studie seniorů nad 85 let (Johnson a Barer, 1987). Ti vyjadřovali smysl zakončení života na zemi, potřebu zahrnout smrt do života, potřebu připravit se na svou smrt a také výše zmiňovanou vysokou míru víry v pokračování po smrti. Starší lidé mají také obecně tendenci vyjadřovat menší strach z procesu umírání a z neznáma, jež smrt přináší - více v obou případech ženy (Cicirelli, 2001) - a dále také menší strach ze smrti blízkých. To potvrzuje výsledky některých výzkumů postojů seniorů (Tobin, 1991, 1996, Johnson, Barer, 1987)

Významy smrti vyjadřující otázku nad tím, co bude dál po smrti (další existence, zánik), byly v jedné ze studií (Cicirelli, 2001) ve větším vztahu ke strachu ze smrti než koncepty zabývající se smrtí „na tomto světě" (smrt jako odkaz nebo motivace).

Jak je patrné, výsledky studií jsou zajímavé, nicméně je jen velmi těžké mezi nimi zatím najít obecné poznatky. Doufejme, že časem bude těchto studií přibývat.

Výzkumy postojů mají, oproti tomu, mnohem větší tradici. Základními postoji, které byly nejvíce zkoumány, jsou strach a úzkost ze smrti, později přibyly postoje neutrální, až positivní. Z výsledků studií vyplývá, že v ontogenezi lze vysledovat některé zákonitosti:

Mladší a starší lidé se liší v důrazu, který dávají zbytku svého života, v reakcích na smrt ve svém okolí a tedy i v základních postojích vůči smrti. Jejich očekávání jsou různá - mladí lidé obecně většinou anticipují svůj další život jako plně prožitý, starší lidé naopak již dospěli do určitého stádia, kdy ze svého života mohou cítit neuspokojení, navíc v budoucnosti mohou očekávat více negativních záležitostí jako nemoci, snížení soběstačnosti apod. a tím vším jsou postoje ovlivněny. Ve studiích jsou ale typické nižší skóry u starších lidí u měření úzkosti ze smrti. Existuje několik hypotéz, proč tomu tak je: starší lidé dosahují vyšší stupeň psychosociální zralosti, dosáhli již vytýčených životních cílů, dosáhli stádia bilancování, projevují vyšší stupeň religiosity, díky častějším zkušenostem spojeným se smrtí ve svém okolí měli díky tomu větší šanci se situacím přizpůsobit a neprojevují tudíž tolik úzkost

Postoje a pocity vůči smrti jsou ovlivněny také tím, jakou hodnotu člověk svému životu přikládá - starší lidé jsou více fatalističtí - a mohou se také různit z důvodů odlišných sociálních poměrů. Dalšími faktory, které postoje ke smrti ovlivňují jsou raná socializace, vůle přežít, která je pravděpodobně geneticky zakotvena, a některé vývojové faktory.

Nepochybný vliv na postoje i na vývoj konceptu smrti společnost a v anglo-amerických zemích je v souvislosti s tím v posledních letech trendem thanatoedukace. Ta může být prováděna na školách jednak v rámci normální výuky jako reakce na náhodné podněty obsahující téma smrti nebo formou thanatoedukačních programů. Thanatoedukace má usnadnit dětem chápání záležitostí kolem smrti, lépe chápat jejich vlastní emoce, nabídne jim akceptovatelné způsoby vyjádření jejich emocí, dále odpoví na mnoho dotazů, opraví domněnky o smrti, které nejsou pravdivé, a v neposlední řadě pomůže iniciovat tolik potřebnou konverzaci o smrti s rodiči, pedagogy či vrstevníky. Vhodnou thanatoedukační pomůckou jsou knihy s obsahem tématu smrti.

EMPIRICKÁ ČÁST

Empirickou část jsem rozdělila na tři části podle fází, ve kterých byl výzkum prováděn:

1. Koncept smrti na objektivní rovině, jeho vývoj u sledovaného vzorku dětí

2. Subjektivní pojetí smrti u vzorku dětí a dospívajících

3. Postoje ke smrti u dospívajících a jejich vztah k hodnotám

Jelikož celá problematika je tématem velmi osobním a její zjišťování souvisí s určitými etickými omezeními, dávala jsem velký důraz na přípravu celkové koncepce výzkumu. Tedy na výběr metod tak, aby jednak co nejlépe vystihovaly povahu problému a zároveň aby co nejvíce splňovaly etická kritéria. Etické aspekty jsem upřednostňovala zvláště v první fázi, které se účastnily nejmladší děti. Výzkumnou metodu pro tuto fázi jsem připravila tedy jednak podle zkušeností z předešlých výzkumů, ale zároveň i po konzultaci s dětským psychologem.

Zjišťování se dělo v klidném prostředí v prostorách základních a středních škol, které respondenti navštěvovali, v několika případech u třetí fáze vyplnili respondenti dotazník doma. Účastníci byli také vždy na úvod a mladší děti navíc i kdykoliv v průběhu instruováni k tomu, že pokud z jakéhokoliv důvodu nechtějí dál pokračovat, nemusí. (Tuto nabídku využil v první části jeden účastník)

S účelem výzkumu byly v první fázi srozuměny děti i rodiče formou sdělení, že se jedná o „výzkum dětských postojů k některým aspektů života a smrti", ve fázi druhé, kdy se jednalo o starší účastníky, jim byl účel výzkumu sdělen jako „výzkum postojů ke smrti". Pro fázi třetí, kdy účastníky byli dospívající mladí lidé, byl účel výzkumu prezentován jako „zjišťování postojů ke smrti, jejich vývoje a vztahu k hodnotám".

Během všech částí výzkumu jsem se setkala s velkou podporou pedagogů, z nichž většinu tato problematika velmi zajímala, a během druhé části i s poměrně velkým zájmem samotných dětských a dospívajících probandů - což patrně souvisí s větší tendencí k přemýšlivosti nad podobnými tématy ve věku puberty.

Metodologie byla, vzhledem k účelu výzkumu, použita převážně kvalitativní.

Jednotlivé fáze jsem zpracovala samostatně v následujících kapitolách:

E1. Koncept smrti na objektivní rovině, jeho vývoj u sledovaného vzorku dětí (věk 6 – 11 let)

V této první části jsem se pokusila, na základě prostudované literatury uváděné v literární přehledové části, o zmapování problematiky utváření objektivního významu pojmu smrt u vzorku českých dětí – tedy pojmu smrt tak, jak je racionálně chápán: jako nezvratného skončení života.

Tato formulace je vystižením pochopení hlavních aspektů plného racionálního pojetí smrti tak, jak byly podány většinou autorů (viz kapitola 2). Těmi jsou: pochopení *universality (příp. osobní mortality), nezvratnosti, příčinnosti a faktu skončení funkcí;* teprve pochopení všech těchto komponent tvoří, podle většiny autorů, plné pochopení pojmu smrt a je základnou pro další utváření subjektivního významu smrti.

Mnoho autorů zkoumalo vliv různých faktorů na utváření těchto subkomponent a chápání smrti jako celku. Osobně jsem v této části zvolila přístup těch autorů, kteří se zaměřili na porovnání dosaženého věku a stupně, v jakém je již plné pochopení objektivního významu smrti chápáno, ačkoliv jsem si vědoma toho, že na utváření konceptu smrti se podílí mnoho faktorů a celý proces nelze zobecnit na určení jakýchsi společných věkových hranic. Určení přibližné věkové lokalizace dosažení úplného chápání smrti na objektivní rovině jsem však zvolila vzhledem k účelu výzkumu, kterým je základní zmapování problematiky.
Jednotlivými subkomponenty, které byly v této studii zjišťovány jsou: universalita (+ fakt pochopení osobní mortality), nezvratnost, skončení funkcí, příčinnost.

E1.1 Cíle a výzkumné otázky

Cíli a výzkumnými otázkami této první fáze tedy bylo:

1. *Jaké jsou věkové hranice, kdy lze u 100% dotazovaných českých dětí konstatovat pochopení jednotlivých zjišťovaných subkonceptů?*
2. *Vyvíjí se tyto jednotlivé subkomponenty ve stejném sledu,* na jakém se shoduje většina autorů, tedy: universalita-nezvratnost-fakt skončení funkcí-příčinnost?

3. Jaký je přibližný věk, kdy má 100% dotazovaných českých dětí koncept smrti na objektivní rovině již jasně utvořen? „Jasné utvoření" bylo ve shodě s jinými autory definováno „jako plné pochopení všech základních subkomponent, které celkový koncept smrti tvoří".

E1.2 Vzorek

Sledovanou skupinu tvořilo v této fázi 28 dětí navštěvujících základní školu, pro zpracování výsledků však bylo použito pouze 8 dětí z každé skupiny, celkem tedy 24. Důvodem bylo to, že u 4 dětí se nepodařilo plně vše potřebné zjistit, převážně pro nezájem ze strany dítěte o určité záležitosti si povídat, či díky negativnímu vztahu ke smrti vůbec. Děti byly rozděleny do skupin podle věku takto:

1. skupina: věk 6 - 7 let
2. skupina: věk 8 - 9 let
3. skupina: věk 10 - 11 let

Výběr nemohl být, vzhledem k náročnosti tématu a dobrovolné účasti, uskutečněn žádnou z technik náhodného výběru. Skupiny měly původně alespoň obsahovat přibližně stejné množství dívek i chlapců, vzhledem k dobrovolné účasti na výzkumu ale nakonec v celkovém počtu převažovaly dívky (18 ku 10, v konečné verzi pak 17 ku 7).

E1.3 Metodologická východiska

Metodologickým východiskem byla v této fázi metoda polostrukturovaného rozhovoru vedeného nad významově více či méně s tématem souvisejícími obrázky, ke kterým děti vymýšlely příběhy.

Polostrukturovaný rozhovor je typem poznávacího rozhovoru. Při polostrukturovaném rozhovoru má interviewující „předem připravený seznam otázek. Způsob, forma odpovědí na tyto otázky zůstává nadále víceméně volná. Respondent si může vybrat styl odpovědi" (Ferjenčík, 2000, s. 175).

Jak již bylo uvedeno, na základě poznatků zpracovaných v teoretické části, byly pro zjišťování vybrány tyto čtyři subkomponenty: universalita (včetně chápání osobní mortality),

nezvratnost, příčinnost, skončení biologických funkcí. Pro zjištění stavu vývoje pochopení jednotlivých komponent byly pro každou komponentu formulována jedna základní otázka, která případně, měla-li jsem pochyby, zda úroveň odpovědi skutečně odpovídá požadovanému stavu, mohla být doplněna zpřesňujícími doplňujícími otázkami. To tvořilo jádro polostrukturovaného rozhovoru, který byl s dětmi veden. Hlavní ani zpřesňující otázky nebyly nutně vždy položeny - ne v případech, kdy stav pochopení byl jasný z probandova příběhu, z jeho výpovědi. Během výzkumu se také ukázalo, že věková hranice pochopení zjišťovaných subkomponent je celkově nižší (kolem 9 let), než jak bylo plánováno podle poznatků z literatury (10-11let) a proto u probandů nejstarších bylo zjišťování už spíše symbolické a povídání nad obrázky samo se přirozeně obracelo na subjektivní komponenty.

Formulace doplňujících otázek vycházela převážně z nejčastěji využívaného dotazníku zaměřeného na zjišťování jednotlivých subkomponent celkového konceptu smrti (*The Smilansky Death Concept Questionnaire*, viz kapitola 2.2). Vzhledem k účelu tohoto výzkumu byl však tento dotazník použit pouze jako inspirace. Struktura předkládaných otázek byla tedy zhruba následující:

- pro zjištění stavu pochopení subkomponenty **universalita:**
  „Umírá každý? Příp. Proč?"
  doplňující otázky: Umírají i děti? I zvířata? Rostliny? Umřeš jednou i Ty? (pochopení faktu **osobní mortality)**

- pro zjištění stavu pochopení subkomponenty **nezvratnost:**
  „Jestliže je někdo nějakou dobu mrtvý, může se znovu vrátit do života? Příp. Proč?"
  doplňující otázky: Existuje nějaký způsob, třeba nějaké kouzlo? Nebo lék?

- pro zjištění stavu pochopení subkomponenty **příčinnost:**
  „ Z jakých důvodů se umírá?"

- pro zjištění stavu pochopení subkomponenty **skončení funkcí:**
  „Ví mrtvý, že je mrtvý? Příp. Proč?"
  doplňující otázky: Může mrtvý mít rád? Chodit?

Důležitým momentem užití metody rozhovoru je registrování dat (Ferjenčík, 2000). Data získaná z těchto rozhovorů byla tedy jednak zaznamenávána do předem připravených tabulek vztahujících se k úrovni chápání jednotlivých subkonceptů a jednak byly rozhovory nahrávány na diktafon. Nahrávky byly posléze procházeny a byla tak kontrolována a upřesňována dříve zaznamenaná stanoviska ohledně pochopení jednotlivých aspektů.

Rozhovor byl veden v rámci povídání nad významově souvisejícími **obrázky**. Při navrhování obrázků jsem se snažila vycházet z obecných psychologických poznatků a zároveň ze studií, ve kterých byly obrázky k podobným účelům již použity. Nejprve jsem navrhla několik schematických kreseb, které se svým obsahem ke smrti vztahovaly přímo a pak jsem tento návrh doplnila obrázky, které na smrt odkazovaly nepřímo, příp. za použití vhodných doplňujících otázek. Vycházela jsem z toho, že vzhledem k velké míře tabuizace smrti v české společnosti, kterou jsem si ověřila v předběžném plánování výzkumu, bude vhodnější děti nekonfrontovat pouze s obrázky, které by ke smrti odkazovaly přímo (jako např. obrázek hrobu), ale že jim obrázky mají poskytnout i určitý prostor pro vyhnutí se tématu smrti, pokud o něm hovořit nechtějí. Důvodem, proč jsem se takto rozhodla bylo především to, abych mladším dětem nezpůsobila žádnou psychickou újmu, která by mohla pramenit z negativního vztahu ke smrti, který jsem u nich automaticky raději předpokládala. „Varovné signály" ohledně negativního vztahu ke smrti mi mělo také mělo poskytnout vyprávění příběhu, a to díky uplatňovanému mechanismu projekce. Tento předpoklad se v několika případech ukázal jako správný. V případě takových signálů nebylo v rozhovoru dále pokračováno a pozornost byla zaměřena na zpracování vzniklé situace. Materiál získaný zároveň při vyprávění příběhů mi v některých případech poskytl základ pro uvažování o koncepci fáze druhé. Scény na obrázcích vztahujících se ke smrti nepřímo mi zároveň poskytly prostor pro znázornění podnětových situací pro zjištění subkonceptů, které se v dříve provedených zjištěním jevily jako problematické (např. chápání příčinnosti u obrázku starých lidí). Ze všech návrhů jsem pak vzhledem k tomu, aby situace netrvala příliš dlouho a děti nezačala nudit, vybrala tři obrázky, které jsem nechala nakreslit do konečné podoby (viz příloha).

Výzkumná situace tedy probíhala následujícím způsobem: Děti po uvítacím a seznamovacím pohovoru obdržely instrukci, aby ke každému obrázku řekly nějaký příběh. Během jejich povídání jim měla být položena ještě série doplňujících otázek zjišťujících stav pochopení jednotlivých subkomponent.

E1.4 Zjištění

Dosažená úroveň ve sledovaných aspektech byla u každého z probandů zaznamenána do tabulky, jejichž počet odpovídá rozdělením do věkových skupin.

Tab. 1 ***Dosažení pochopení jednotlivých subkomponent na objektivní rovině (Respondenti ve věku 6-7 let)***

A: chápání dosaženo, N: chápání nedosaženo

respondent	universalita	os.mortalita	nezvratnost	příčinnost	skončení bio funkcí
1.	A	N	A	A	A
2.	A	N	N	A	A
3.	A	A	A	A	A
4.	A	A	A	A	A
5.	A	N	A	A	A
6.	A	N	N	A	N
7.	A	A	A	A	A
8.	A	N	A	N	N

Tab. 2 ***Dosažení pochopení jednotlivých subkomponent na objektivní rovině (Respondenti ve věku 8-9 let)***

respondent	universalita	os.mortalita	nezvratnost	příčinnost	skončení bio funkcí
1.	A	A	A	A	A
2.	A	A	A	A	A
3.	A	A	A	A	A
4.	A	N	A	A	A
5.	A	A	A	A	A
6.	A	A	A	A	A
7.	A	A	A	A	A
8.	A	N	A	A	A

Tab. 3 *Dosažení pochopení jednotlivých subkomponent na objektivní rovině (Respondenti ve věku 10-11 let)*

respondent	universalita	os.mortalita	nezvratnost	příčinnost	skončení bio.funkcí
1.	A	A	A	A	A
2.	A	A	A	A	A
3.	A	A	A	A	A
4.	A	A	A	A	A
5.	A	A	A	A	A
6.	A	A	A	A	A
7.	A	A	A	A	A
8.	A	A	A	A	A

E1.5 Výsledky

V této části bylo zkoumáno, mimo vývojového sledu u jednotlivých aspektů, také dosažení věkové hranice, kdy je u českých dětí zahrnutých ve vzorku, dosaženo chápání jednotlivých subkomponent a tedy následně i chápání pojmu smrt na objektivní rovině. Při vyhodnocování výsledků jsem vycházela z toho, že jako věk, kdy děti *plně* chápou určitý subkoncept (či celý koncept) lze považovat věk, kdy toto chápání je dosaženo u 100% dětí v určité věkové skupině. To je v kontrastu s některými studiemi, kdy jako postačující kritérium bylo uvažováno pouze 75% či dokonce 50% zastoupení. Díky tomuto faktu je těžké provádět srovnání.

V rámci zkoumaného vzorku bylo zjištěno plné **pochopení universality smrti** již od věku **6** let. To koresponduje s výsledky jiných studií. Co však s výsledky většiny jiných studií nekoresponduje (vyjma Schilder a Wechsler, 1934 aj.), je věková hranice chápání faktu **osobní mortality**, který je významově řazen často právě k universalitě a jehož chápání bylo většinou studií prezentováno v rámci věku chápání universality. Nicméně, ve výsledcích této studie se ukázal jako nejhůře chápatelný (nebyl chápán u více než poloviny dětí z první skupiny a u dvou dětí ze skupiny druhé). Fakt osobní smrtelnosti chápalo 100% dětí tedy až

ve skupině věkového rozmezí kolem **10 let**, což je fakt, který nekoresponduje s výsledky jiných studií.

Pouze dvěma dětem z první skupiny dělal problém fakt **chápání nezvratnosti smrti.** Pochopení nezvratnosti bylo zjištěno u 100% dětí tedy až ve skupině druhé, tedy u dětí ve věku **8-9** let. Stejně tak i chápání **příčinnosti**, která dělala problém pouze jednomu dítěti z první skupiny.

Podobně i u chápání **faktu skončení biologických funkcí,** kdy tento aspekt dělal problém pouze 2 dětem ze skupiny první. 100% dětí chápalo tedy tento subkoncept až ve věkové skupině 8-9 let.

Dosažená věková rozmezí u faktu chápání nezvratnosti, příčinnosti a faktu skončení funkcí jsou více méně v souladu se zjištěními publikovanými v teoretické části této práce, ačkoliv u chápání nezvratnosti a faktu skončení funkcí byly v rámci většiny studií zaznamenány věkové hranice mírně nižší.

Odpovědi na výzkumné otázky:

1. *Dosažení pochopení subkonceptu universality bylo zjištěno v 6-7 letech.*
   Dosažení pochopení subkonceptu nezvratnosti bylo zjištěno v 8-9 letech.
   Dosažení pochopení subkonceptu příčinnosti bylo zjištěno v 8-9 letech.
   Dosažení pochopení subkonceptu faktu skončení funkcí bylo zjištěno v 8-9 letech.
   Dosažení pochopení faktu osobní mortality bylo zjištěno v 10-11 letech.

2. *Sled pochopení jednotlivých aspektů byl tedy: universalita-nezvratnost/příčinnost/fakt skončení – osobní mortalita. To není v souladu s poznatky ostatních autorů, kteří se většinou shodují na sledu* universalita/osobní mortalita-nezvratnost-fakt skončení biologických funkcí-příčinnost.

3. Z dosažení chápání všech jednotlivých subkomponent vycházelo i hodnocení dosažení chápání celkového konceptu smrti na objektivní rovině. Zatímco ve skupině dětí ve věku 6-7 let bylo zjištěno chápání všech aspektů pouze u 3 dětí, ve skupině ve věku 8-9 let už to bylo téměř u všech (až na 2). Ve skupině poslední bylo dosaženo 100% chápání všech subkonpceptů. Lze tedy říci, že *100% dětí ze zkoumaného vzorku mělo utvořen jasný koncept*

smrti na objektivní rovině až v rámci poslední věkové skupiny, tedy ve věku 10-11 let. To je v porovnání s ostatními studiemi přibližně stejné věkové rozmezí.

To vše ovšem opět za předpokladu, že vycházíme z kritéria 100% dosažení. V případě, že bychom kritérium posunuli na 75%, či dokonce na 50%, výsledný věk, kdy *většina* dětí chápe plně koncept smrti na objektivní rovině, bychom mohli umístit *už do věku kolem 8 let,* což je dříve, než ve většině publikovaných studií v zahraničí.
Bohužel, malá velikost vzorku však ani v této otázce nedovoluje provádět žádná zobecnění, nicméně zjištěný údaj o dosažení plného chápání objektivního faktu smrti se od zjištění publikovaných v ostatních studiích neliší. Lze tedy uzavřít, že pokud by byla provedena rozsáhlejší studie, výsledky českých dětí by se významněji nelišily od výsledků dětí v jiných západních zemích, a pokud ano, pak spíše ve směru dřívějšího chápání konceptu smrti na objektivní rovině.

Z ostatních projevů, které byly v rámci rozhovorů zaznamenány, byl nejčastěji vyjadřován strach ze smrti, ponejvíce z toho, že mrtvý již nebude „mezi námi". Často se také objevovaly příhody, kterými děti dokládaly to, jak se smrt postupně učily chápat, nejčastěji to u dětí ve sledovaném vzorku byli rodiče, kdo jim podobné záležitosti objasnil: *„...Když mi bylo asi 5 let, myslel jsem si, že mi, až umřu, vynesou přímo do hrobu. Taky mi zajímalo, co dělaj ty lidi v urnách, že se tam přece nemůžou vejít. Táta mi to ale pak vysvětlil."* (z vyprávění 9-letého chlapce). Často byl také vyjadřován vliv televize, kde se děti o smrti dozvídaly.
Zajímavé byly projevy týkající se toho, co bude po smrti - tedy základní aspekty subjektivního pojetí. Šestiletá dívka s jistotou prohlásila, že mrtvý se znovu po smrti narodí, většina dětí však odpovídala, že neví. Dvakrát se objevilo křesťanské pojetí nebe *„Duše odletí do nebe"* a *„Lidi se budou mít v nebi dobře, nebude žádná lež, zloději.".*

E2. Subjektivní pojetí smrti u vzorku dětí a dospívajících (věk 10 - 21 let)

E2.1 Cíl

Cílem této fáze bylo zmapování toho, jak vzorek českých dětí a dospívajících nahlíží na smrt, tedy podle terminologie užívané v této práci, jaký je pro tyto děti a dospívající subjektivní význam smrti. Zajímaly mne jimi vyjádřené postoje a názory na smrt, zkrátka vše, co je napadne u slova „smrt". Jiné cíle, výzkumné otázky či hypotézy nebyly dopředu určené, mimo zjištění frekvence jednotlivých typů výpovědí vzhledem k věku, případně pohlaví či víře.

Výsledky se odvíjely z pouze informací, které mi respondenti poskytli. Díky výběru metody nebyla případná zjištění žádným způsobem omezena, ale měla poskytnout jakousi celkovou sondu do pohledu „zdravých" dětí a dospívajících na smrt.

E2.2 Vzorek

Vzorek tvořilo 76 žáků základní školy ve věkovém rozmezí 10-15 let a 111 studentů SŠ ve věku 16-21 let. Na základě poznatků publikovaných v rámci jiných studií jsem předpokládala tendenci k tvorbě složitěji propracovaných subjektivních významů zhruba od věku deseti let. Tento věk byl zároveň potvrzen i v rámci výsledků fáze první.

Respondenti z věkové skupiny 10-15 let byli osloveni v rámci výuky na základní škole, kterou navštěvovali, respondenti od věku 16 let byli osloveni převážně v rámci výuky na střední škole, kterou navštěvovali, a v několika případech se jednalo o známé těchto studentů.

Účast byla dobrovolná a výběr proto nemohl být uskutečněn ani jednou z metod náhodného výběru.

Z celkového počtu 80 oslovených respondentů ZŠ se 4 nezúčastnili, dále bylo 35 ve věkovém rozmezí 10-12 let, 41 ve věkovém rozmezí 13-15 let, rozvrstvení pohlaví bylo přibližně stejné.

Z celkového počtu 111 oslovených studentů SŠ bylo 61 respondentů ve věkové skupině 16-18 let a 50 ve věkové skupině 19-21 let. Díky dobrovolné účasti na výzkumu v tomto vzorku převažovaly ženy, jelikož relativně velké množství původně oslovených účastníků účast odmítlo.

E2.3 Metodologická východiska

Výzkumný design této fáze je jednoznačně kvalitativní, neboť byla použita **metoda analýzy obsahu,** konkrétně písemných výpovědí o smrti. V případě této metody se jedná o „klasickou oblast kvalitativně-interpretativní analýzy." (Hendl, 1997, s. 51). Tento typ metody „je závislý na obsahu výpovědi a holistický, což přináší oproštění od restrikcí vnucených strukturovanými metodami a je proto sensitivní ke studovaným systémům významů objevujících se v rámci konceptu smrti." (Tamm a Tranquist, 1995).

Respondentům byl předložen arch papíru s instrukcí, aby nejprve vyplnili záhlaví (údaje o věku, pohlaví a u starších respondentů i o osobní víře), a dále byli požádáni, aby napsali **písemný projev na téma „Co je smrt"**. U respondentů ve věku 10–15 let byla zdůrazněna možnost, že psát nemusí, pokud nechtějí, a také že mohou připojit i obrázek (ten plnil pouze vedlejší funkci a měl napovědět, zda děti v tomto vzorku mají tendenci smrt personifikovat). Instrukce „Co je smrt" byla pro další věkovou skupinu 16–21 let, po zkušenostech získaných při zpracovávání výsledků pro skupinu 10–15 let (diskutováno v rámci diplomové práce), doplněna ještě i instrukcí „...co pro vás znamená smrt". Problémy byly po zpracování výsledků skupiny 10–15 let předpokládány v tom, že i někteří respondenti ve skupině 16-21 let by mohli mít snahu popisovat smrt více na objektivní rovině, pokud by byli vyzváni pouze instrukcí „Co je smrt" (jako tomu bylo u skupiny 10-16 let). Přidána byla u této druhé věkové skupiny (16-21 let) navíc dimenze osobní víry. Jednotlivé kategorie prezentované již dříve zůstaly stejné, pouze došlo ke spojení kategorie strach - hrůza - děs do jedné kategorie.

Analýza byla prováděna třemi hodnotiteli. Každý z nich byl instruován a podle instrukce se během pročítání textů snažil nacházet obsahově společné výpovědi a následně je sdružoval do obsahově konzistentních větších celků, ke kterým se pokoušel najít výstižné názvy. Východiskem bylo, že takto získané kategorie jsou reprezentativním popisem „celého pole dat" získaného v rámci zkoumaného vzorku. Výsledky analýz jednotlivých hodnotitelů byly následně spojeny do celku s níže prezentovanou strukturou jednotlivých kategorií a podkategorií.

V rámci analýzy byla následně zjišťována frekvence jednotlivých typů výpovědí vzhledem k věku a u druhé skupiny i vzhledem k osobní víře. Platilo, že počet výpovědí u respondenta

nebyl omezen zařazením do jedné kategorie, pokud bylo v textu přítomno více jednoznačně zařaditelných obsahů.

E2.4 Zjištění

Analýzou byly identifikovány následující kategorie a podkategorie výpovědí (u každé je příklad „typické" výpovědi):

1. **objektivistický pohled na smrt:** vyjadřování objektivistického pohledu na smrt v těchto aspektech:
   - biologické aspekty smrti (*„smrt je zánik organismu jako celku, jednotlivé tkáně odumírají postupně na nedostatek kyslíku"*)
   - klasifikace typů a příčin smrti (*„smrt přichází po těžké nemoci, nehodě, sebevraždě či stářím"*)
   - universalita a nezvratnost fyzické smrti (*„smrt potká každého a nikdo se jí nevyhne"*)
   - uvádění statistických údajů (*„ženy umírají později než muži"*)
   - rituály spojené se smrtí (*„když člověk umře, jeho příbuzní mu nechají udělat pohřeb"*)
2. **emoční aspekty:** přítomnost následujících aspektů
   - *vlastních:* smutek (*„smrt je smutná"*)
     strach, příp. hrůza až děs (z neznáma, odloučení, bolesti) (*„mám strach ze smrti"*)
     vztek, nenávist (*„prostě smrt nenávidím"*)
     respekt ke smrti (*„ze smrti by si nikdo neměl dělat legraci"*)
   - *reflexe emocí ostatních lidí (či zvířat):* reflexe emocí pozůstalých či umírajících (*„smrt je tak bolestná pro druhého"*)
3. **metafyzické aspekty:** přítomnost následujících výpovědí:
   - nic po smrti není (*„smrt je konec všeho"*)
   - nejistota ohledně „pokračování" po smrti (*„co je po ní? To nikdo neví"*)
   - víra v blíže nespecifikovanou formu „pokračování" po smrti (*„smrtí nic nekončí"*)
   - víra v nebe, peklo (*„některý jdou ne nebíčka a některý do peklíčka"*)

- víra v reinkarnaci (*„smrt je další pokračování v krásném životě převtělením do nějakého zvířete nebo osoby"*)
- smrt jako osud (*„osud, který postihne každého"*)
- smrt jako spánek (*„je to jako spánek, za kterého se už nikdy neprobudíte"*)
- smrt jako vysvobození (*„smrt je vysvobození z bolesti"*)
- smrt jako spravedlivá součást přírody (*„smrt je součástí koloběhu přírody, kdyby lidé neumírali, tak jsme přelidnění"* či *„smrt je spravedlivá součást života"*)
- ekologicko-sociální pohled (*„lidé zabiji přírodu"* nebo *„nejhorší jsou životy mladých lidí, kteří umírají ve válkách"*)

Hodnotitelé se shodli na přítomnosti dvou dalších typů frekventovaných výpovědí, nicméně je oddělili od systému kategorií uváděných výše. Výpovědi do nich zahrnuté totiž nevypovídají o subjektivním významu smrti pro jedince a jejich rozčlenění do uvedených kategorií nebylo tedy díky tomu možné. Zároveň se ale objevovaly natolik často, že bylo důvodem zřídit pro ně zvláštní skupiny:

- **„výpověď definicí kruhem"** se objevovala v případech, kdy se jedinec patrně neměl zájem dělit o své subjektivní pojetí, nicméně z nějakého důvodu nechtěl odmítnout účast. Typickou výpovědí této skupiny bylo např. *„smrt je když někdo zemře."*
- **„relativismus"** byl vybrán jako název pro tuto skupinu, protože typickou výpovědí zahrnutou do této skupiny bylo *„smrt je pro někoho dobrá, pro někoho špatná."* či *„někdo si přeje umřít, jiný ne."* Předpokládala jsem, že ačkoliv se v těchto výpovědích mohou subjektivní názory objevovat díky projekčním mechanismům, z typu výpovědí zařazených do této kategorie nelze skutečný subjektivní názor jednoznačně určit.
- **„strach z umírání"** byla dimenze, která byla přidána pro starší respondenty, jelikož se u nich objevilo rozlišování dimenze umírání – smrt. Typickou výpovědí bylo *„nebojím se smrti, bojím se ale umírání"*.

E2.5 Výsledky

Výsledkem přiřazování jednotlivých výpovědí do vytvořených skupin bylo zjištění frekvence jednotlivých výpovědí, a to z hlediska věkových skupin. Výsledky jsou uváděny v následujících tabulkách a grafech:

Tab. 4: *Frekvence jednotlivých výpovědí*

(věk 10- 15 let)

Kategorie výpovědi	Frekvence věk 10-11 let	Frekvence věk 12 let	Frekvence věk 13 let	Frekvence věk 14 let	Frekvence věk 15 let
biologický aspekt	2	5	4		
klasifikace	3	5	4	5	6
universalita a nezvratnost	2	3	2	6	8
statistické údaje		1	1		
rituály	2	2	2		
smutek	5	7			7
strach	5	4		3	6
(hrůza, děs)	5	4	1		2
vztek, nenávist	2		1		
respekt	1	1			1
reflexe emocí ostatních	4	4		4	8
nic po smrti není	2	1			2
nejistota ohledně pokračování				3	1
nespecifikovaná forma pokračování		2	2		
víra v nebe, peklo	1	2			2
víra v reinkarnaci		3			1
smrt jako osud	1			2	2
smrt jako spánek	1	1		1	
smrt jako vysvobození	4	4	1	2	3
smrt jako součást přírody		1		3	10
ekologicko-sociální pohled				4	9

Pozn. Nejméně dat bylo získáno ve věkové skupině 13 let. V rámci této skupiny se objevovaly nejkratší výpovědi a nejvíce „definic kruhem".

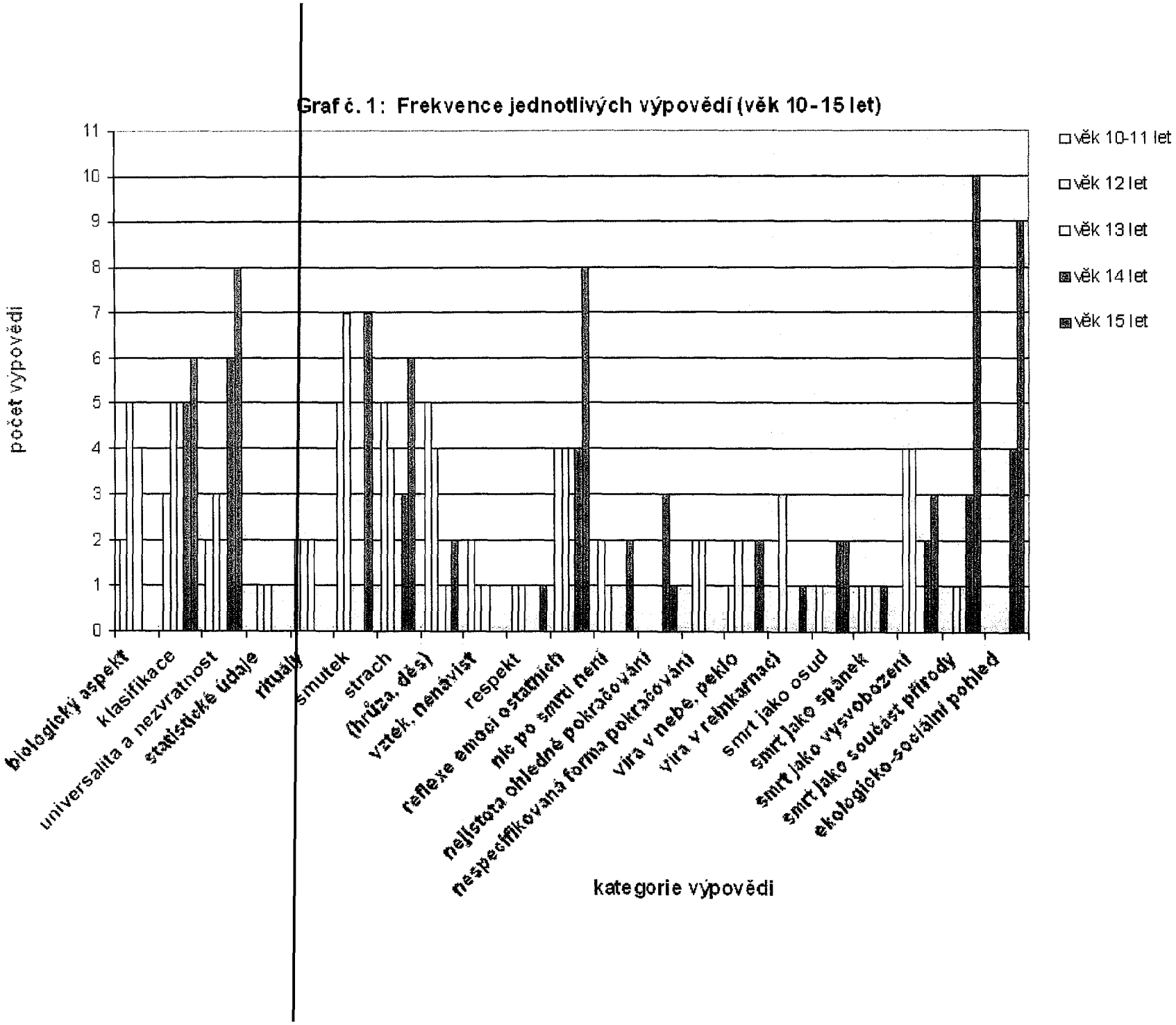
Graf č. 1: Frekvence jednotlivých výpovědí (věk 10-15 let)
počet výpovědí
0
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
věk 10-11 let
věk 12 let
věk 13 let
věk 14 let
věk 15 let
biologický aspekt
klasifikace
universalita a nezvratnost
statistické údaje
rituály
smutek
strach (hrůza, děs)
vztek, nenávist
respekt
reflexe emocí ostatních
nic po smrti není
nejistota ohledně pokračování
nespecifikovaná forma pokračování
víra v nebe, peklo
víra v reinkarnaci
smrt jako osud
smrt jako spánek
smrt jako vysvobození
smrt jako součást přírody
ekologicko-sociální pohled
kategorie výpovědi

Z údajů je patrné, že mladší děti (10-12 let) vyjadřovaly častěji než starší respondenti negativní emoce spojené se smrtí, nejvíce děs až hrůzu. Nejpatrnější a nejvíce negativně emotivní byly výpovědi dětí ve věku 10-11 let: *„Smrt není pro mne vůbec dobrá věc, ale úplně strašná, blbá a úplně hrozná."* nebo *„Nenávidím smrt."* V této skupině se také objevovaly výpovědi, které nasvědčovaly tomu, že děti připisují smrt více jiným a méně (či vůbec ne) sobě: *„Je to příšerná věc, nechtěl bych to zažít."* nebo *„V životě bych to nechtěla prožít, to je ale nesmysl, každého to potká."* Častěji se také objevovaly popisy biologických příčin smrti a rituálů se smrtí spojených, nejčastěji pohřbů. V jednom případě se objevil i „plán pohřbu vlastního", včetně kresby vlastního hrobu. Děti také často vyjadřovaly strach, nejvíce z bolesti, která je se smrtí spojená, a to napříč všemi věkovými skupinami. Relativně časté v rámci všech věkových skupin, nejvíce však u nejstarších respondentů, bylo také vyjadřování reflexe emocí ostatních lidí, ať již pozůstalých či umírajících: *„Co si asi myslí takový starý člověk ležící v nemocnici, který čeká na smrt?"* . Společné všem věkovým skupinám bylo také popisování druhů a příčin smrti (důsledek instrukce?). Co se týče úvah nad tím, zda je něco po smrti, objevovaly se průběžně u všech věkových skupin, stejně jako vyjadřování smutku. Pokud byly přítomny u mladších dětí, byla smrt popisována více jako spánek či vysvobození. Ve věkové skupině starších respondentů (14–15 let) se velmi často objevoval pohled na smrt jako na spravedlivou a správnou součást přírody Zajímavé bylo, že i přes přítomnost negativních emotivních výpovědí, zvláště u skupiny do 12 let, velká část dětí všech věkových kategorií označovala smrt také jako „dobrou i špatnou", příp. jako „ani dobrou ani špatnou". Překvapivě často se také u starších respondentů objevoval „ekologicko-sociální pohled". V tomto druhu výpovědi se objevovala spojení smrti a ničení planety: *„Lidé někdy „zabíjí" přírodu tím, že kácí deštné pralesy, aby vytěžili dřevo, které prodají a získají tak velké peníze"*, příp. smrti a nesmyslnosti války *„Proč se vlastně vůbec válčí, když ve válce skoro každého potká smrt?"* či *„Tragédií je, když nevinní a zdraví lidé umírají kvůli válkám."* Ve věkové skupině 14-15 let se také objevovalo více výpovědí ohledně universality a nezvratnosti smrti, ve smyslu smíření se s tím, že smrt postihne každého. Překvapivě málo často (ve srovnání s výsledky podobného výzkumu amerických či švédských dětí) se objevovalo klasické křesťanské pojetí nebe a pekla, v některých výpovědích bylo dokonce považováno za „překonané": *„Malé děti věří na peklo a nebe"* či *„Podle starých bájí převážel duše mrtvých do podsvětí bájný převozník Cháron. Křesťanství přineslo nebe a peklo. Moderní věda odhalila..."* Často byla přítomna sdělení ve formě „výzvy" či „rady" k užívání života: *„Každý okamžik, každičký okamžičíček si užívejme tak, jako by to byl náš poslední okamžik života."*

Časté byly také reflexe současné politické situace vyjadřované výše zmiňovanými úvahami o spojení smrti a války: *„Proč se válčí? Myslím, že třeba kvůli náboženství, kvůli ropě, atd. Tohle všechno je ale nesmysl. Proč si každý neuznává své náboženství?Proč se válčí kvůli zásobám ropy? Proč se vlastně vůbec válčí, když ve válce skoro každého potká smrt?"* Objevovala se i různá zamyšlení: *„Museli by lidé a zvířata tak často umírat na silnicích? Nemuseli."* Či: *„Každé ráno vycházím do ulic se strachem, že mne přejede auto či někdo znásilní. Bohužel, dnešní doba je taková."*

V několika výpovědích se projektivně či přímo odkryla jiná závažná negativní skutečnost. V jednom případě to bylo, jak se domnívám, evidentní nezpracování několika negativních zkušeností 11-letým chlapcem a potřeba tyto prožitky ventilovat, která se projevila v „překotném" vypsání těchto prožitků v rámci do té doby relativně „konzistentní" a racionálně rozvržené textové výpovědi: *„Bojím se jí (smrti) o to víc, protože už mi dvě zvířata umřela.."* a následuje ono „překotné" a obsahově „nesourodé" vypsání těchto prožitků: *„...pokud nepočítám rybičky, které se nám zamotaly do čerpadla, když jsme vypouštěli rybníčky, pes, kterého nám přejelo auto a morče, když sousedi hlídali psa a já měl morče venku v ohrádce, pes se podhrabal a zakous morče a já mu ho roval přímo z huby a potom nadával, že nenávidím smrt."*

V dalším případě usuzovali hodnotitelé na nepřímé upozornění na problematiku drog v okolí respondenta: *„Smrt? Co to vlastně je? Myslím, že tuto otázku si pokládají lidé, kteří berou drogy. Vůbec si neuvědomují, co se jim může stát a říkají i to, co nikdy říct nechtěli. Když si drogy vezmou moc, může nastat smrt, aniž by to chtěli".*

Nejzávažnějším případem bylo nepřímé upozornění na problém šikanování: *„Je to (smrt) hlavně vážná věc, která se nebere na lehkou váhu, nedělají se z toho srandičky, neposmívá se druhému a hlavně se kvůli tomu nesmí šikanovat."*

V kategorii 16–21 let byly získány níže uvedené frekvence výpovědí (tab. 5 a graf č. 2). Z výsledků bylo dále vyjádřeno zastoupení několika základních výpovědí (tab. 6a., 6b. a graf č. 3, 4):

Tab. 5: *Frekvence jednotlivých výpovědí se zohledněním pohlaví a osobní víry (věk 16- 21 let)*

At – ateista, Bu – buddhista, En – víra v energii, Kr – křesťan, Ke – evangelík, , Pk – pravoslavný katolík

Kategorie výpovědi	Frekvence věk 16 let		Frekvence věk 17 let		Frekvence věk 18 let		Frekvence věk 19 let		Frekvence věk 20 let		Frekvence věk 21 let	
	M	Z	M	Z	M	Z	M	Z	M	Z	M	Z
biologický aspekt		At_1	At_1	En_1		At_2, En_1	At_3, En_1, Kr_1	At_1		At_1, En_1		En_1
klasifikace	At_1	At_1					At_1	At_1		At_1		En_1
universalita a nezvratnost		At_2	At_3	At_8, Kr_1	At_1	At_3	At_3	At_3, En_1, Kr_1	At_1	At_2	At_1	En_1
statistické údaje												
rituály												En_1
smutek	At_1					At_1						En_1
strach (hrůza, děs)	Pk_1	Ke_2	At_3	At_3		At_1, Kr_1	At_1	At_1, En_2, Kr_1		At_3		En_1
vztek, nenávist												
respekt		Ke_1										
reflexe emocí ostatních		At_2		At_1			At_1					
nic po smrti není	At_1	At_1		At_1		Kr_1	At_2	At_4		At_1		
nejistota ohledně pokračování	At_1	Ke_2	At_2	At_6, Kr_1, Pk_1	En_1, Kr_1	At_4, En_2	At_2, En_1	At_4		At_1, En_1	At_1	
nespecifikovaná forma pokračování	En_1		At_1	At_3, En_4, Kr_2			At_1	At_5, En_4, Kr_1		At_1, Pk_1		
víra v nebe, peklo												
víra v reinkarnaci		At_1		At_1, Kr_1	En_1		At_2, Bu_1	Bu_1, En_2		En_1		
smrt jako osud			At_1					At_1, En_1				
smrt jako spánek												
smrt jako vysvobození	At_1	At_2	At_2	At_2, Kr_1		At_2	At_3	At_4		En_1	At_1	En_1
smrt jako součást přírody	At_1, En_1	At_4, Ke_1	At_2	At_3, En_1, Pk_1	At_2	At_1	At_2			En_1, Pk_1	At_1	At_1
ekologicko-sociální pohled	At_1									At_2		
relativismus		At_1				At_1	At_1, En_1	At_3		En_1		
kruh	Pk_1	At_1, Kr_1	At_2								At_1	
strach z umírání		At_1						Bu_1, En_2		At_1		En_1

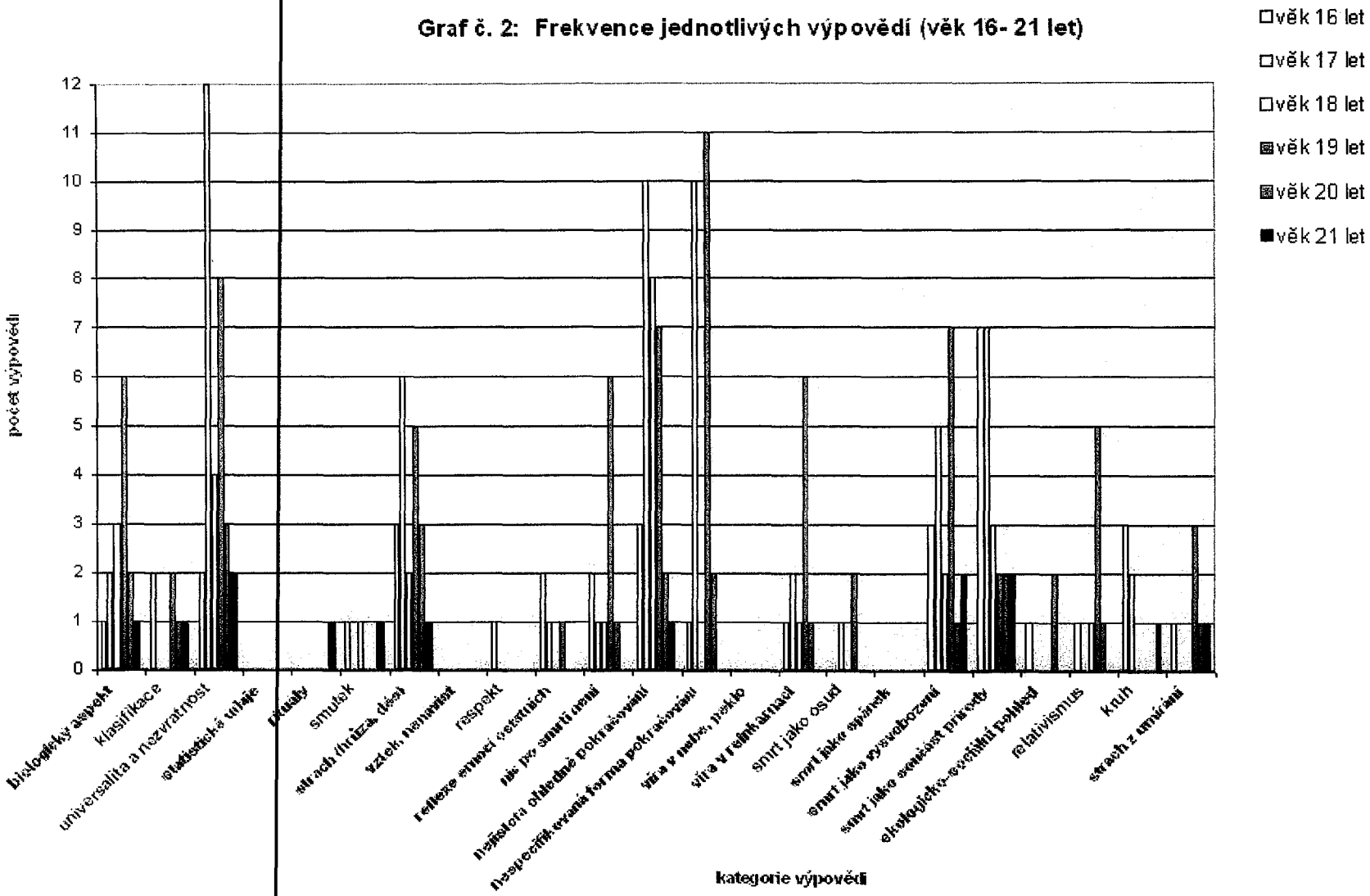
Graf č. 2: Frekvence jednotlivých výpovědí (věk 16- 21 let)
věk 16 let
věk 17 let
věk 18 let
věk 19 let
věk 20 let
věk 21 let
počet výpovědí
0
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
biologický aspekt
klasifikace
universalita a nezvratnost
statistická úloha
rituály
smutek
strach (hrůza, děs)
vztek, nenávist
respekt
reflexe emocí cestních
nic po smrti není
nejistota ohledně pokračování
nespecifikovaná forma pokračování
víra v nebe, peklo
víra v reinkarnaci
smrt jako osud
smrt jako spánek
smrt jako vysvobození
smrt jako součást přírody
ekologicko-cechlivý pohled
relativismus
kruh
strach z umírání
kategorie výpovědí

Respondenti v obou skupinách věku 16-21 let vyjadřovali často nejistotu ohledně dalšího pokračování po smrti (*„dříve bych řekla, že je to konec, někdy možná řeknu, že je to začátek, ale teď opravdu nevím"*), výpovědi ohledně universality smrti (*„je to něco, čím musíme každý projít"*) a víru v nespecifikovanou formu pokračování po smrti (*„po smrti následuje něco dalšího"*). Respondenti také vyjadřovali relativně často smrt jako vysvobození a emoce typu strachu, i když tato kategorie se snižovala s přibývajícím věkem.
Mladší respondenti této skupiny, oproti starším, vyjadřovali dále pohled na smrt jako na součást přírody. V jejich výpovědích se také objevovaly reflexe emocí ostatních, které se u starších respondentů objevovaly sporadicky.
V obou věkových kategoriích se také objevovala reinkarnace (*„smrt je něco jako restart pc, pak se ztratí uložená data a vše začíná znovu od začátku"*) (poněkud více u starších respondentů) a vnímání smrti jako osudu.
Další, vedlejší kategorií, hodnocenou v rámci této části, byl vyjadřovaný strach z umírání, patrný zejména u starších respondentů.

Oproti respondentům ve věku 10–15 let (tab. 4 a graf č. 1) se vůbec neobjevily výpovědi zařaditelné do kategorií statistické údaje, vztek, nenávist, víra v nebe, peklo, pohled na smrt jako na spánek. Výrazně méně se objevilo odpovědí popisujících rituály, smutek a respekt vůči smrti – celkově tedy ubylo vyjadřování negativních emocí, i když se stále objevovaly: (*„Smrt je pro mne něco, z čeho mám celkem až panickou hrůzu"*, *„snažím se k ní přistupovat s rozumem, ale bohužel se to stále nedaří, vítězí city"*). Úměrně s věkem také ubývalo reflexí emocí ostatních, klasifikace a také ekologicko-sociálního pohledu.
Naopak, analyzujeme-li výpovědi starších respondentů ve věku 16-21 let, přibylo v těchto kategoriích výpovědí o nejistotě ohledně pokračování, víru v nespecifikovanou formu pokračování po smrti a víru v reinkarnaci.

Přibližně stejně a vcelku hodně byla napříč všemi věkovými kategoriemi vyjadřována universalita a nezvratnost smrti, pohled na smrt jako na vysvobození (*„vysvobození ze svých problémů"*) a také strachu ze smrti, i když tento aspekt byl vyjadřován později méně než předchozí.

Pohled na smrt jako součást přírody se celkově začal ve větší míře objevovat mezi 14–18 lety, pak jeho vyjadřování upadalo, podobný, i když ne tak markantní trend je možno sledovat

pro universalitu a nezvratnost, nejistotu ohledně pokračování a do jisté míry i pro nespecifikovanou formu pokračování.

Z dat je patrné, že není žádný koncept smrti, který by ve zvýšené míře vyjadřovali respondenti s určitým typem víry. Naopak, ve výpovědích se někdy objevily i zdánlivé rozpory - křesťanka vyjádřila víru v klasickou formu reinkarnace apod. Původně zamýšlená analýza odpovědí i vzhledem k pohlaví nemohla být, díky převažujícímu zastoupení žen, provedena.

Tab. 6a: *Vyjádření četnosti odpovědí respondentů: představy o pokračování po smrti (věk 16- 21 let)*

Kategorie výpovědi	At		Bu		En		Ke		Kr		Pk		celkem	
	M	Z	M	Z	M	Z	M	Z	M	Z	M	Z	sum	proc
nic po smrti není	3	7								1			11	10%
nejistota v pokračování	6	15			2	3		2	1	1		1	31	28%
pokračování - nespecif. forma	2	6			1	7				2		1	20	17%
pokračování - reinkarnace	2			1	1	3							7	6%
bez výpovědi	17	18				4			2	1	1		42	39%
celkem - sumárně	30	46	0	1	4	17	0	2	3	5	1	2	111	100%
celkem - procentuelně	27%	41%	0%	1%	4%	15%	0%	2%	3%	5%	1%	2%	100%	

Graf č. 3: Procentuelní zastoupení představ o pokračování po smrti

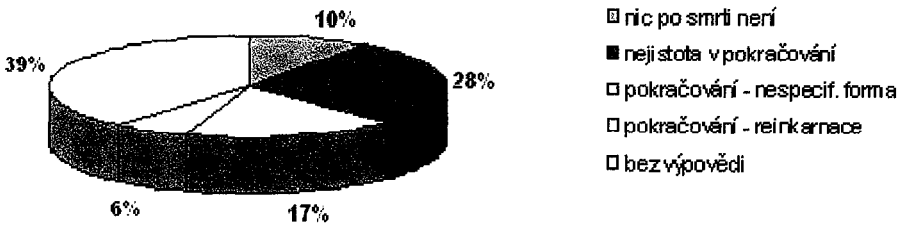

Tab. 6b: *Vyjádření četnosti odpovědí respondentů: emocionální vztah ke smrti (věk 16- 21 let)*

Kategorie výpovědi	At		Bu		En		Ke		Kr		Pk		celkem	
	M	Z	M	Z	M	Z	M	Z	M	Z	M	Z	sum	proc
negativní vztah ke smrti	10	17				4		2	1	2	1		37	**33%**
neutrální vztah ke smrti	19	26			3	6			2	3		2	61	**55%**
pozitivní vztah ke smrti	1	3		1	1	7							13	**12%**
celkem - sumárně	30	46	0	1	4	17	0	2	3	5	1	2	**111**	100%
celkem - procentuelně	**27%**	**41%**	**0%**	**1%**	**4%**	**15%**	**0%**	**2%**	**3%**	**5%**	**1%**	**2%**	100%	

Graf č. 4: Procentuelní zastoupení emocionálního vztahu ke smrti

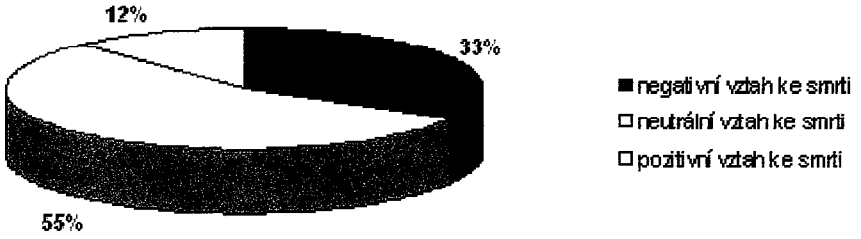

Ze základních výsledků dále vyplynulo, že respondenti v obou skupinách uvedli jako typ osobní víry v 68 % ateismus (27 % ženy, 41 % muži), v 19 % víru v určitý druh energie (15 % ženy, 4 % muži), v 8 % křesťanství (5 % ženy, 3 % muži), ve 3 % pravoslavnou církev (2 % ženy, 1 % muži), 2 % tvořily evangeličky a 1 % buddhistky.

Pro tyto dílčí výsledky platí, že byly vyjádřeny (během samostatné analýzy) jako celkové zařazení pro jednotlivce vždy jednou, a tedy že *n* souboru je shodné s počtem výpovědí. To dovoluje výsledky interpretovat poměrně - vzhledem k celkovému počtu respondentů.

Z výsledků vyjádřených v tabulce 6a. a grafu č. 3 je pak zřejmé, že 28 % respondentů je ohledně další existence po smrti nejistých, 23 % respondentů věří v určitou formu existence

po smrti (z čehož 17 % věří v nespecifikovanou formu pokračování po smrti, 6 % vyjádřilo víru v reinkarnaci), dále 10 % věří, že nic po smrti není, ale celých 39 % odpověď neuvedlo.

Z tabulky 6b. a grafu č. 4 vyplývá, že největší část respondentů - 55 % vyjadřovala ve svých konceptech smrti spíše neutrální vztah, 33 % negativní vztah a 12 % vyjádřilo spíše positivní vztah ke smrti.

E3. Postoje ke smrti u dospívajících a jejich vztah k hodnotám (věk 16 - 21 let)

E3.1 Cíle

Cíli této části bylo:

1. *zmapovat postoje ke smrti u dospívajících ve věku 16–21 let:* cílem zde bylo podat základní představu o tom, jaké jsou postoje ke smrti, které tito mladí lidé vyjadřují.
2. pokusit se zodpovědět předběžnou otázku: *Existuje nějaký vztah mezi postoji ke smrti a preferovanými hodnotami?*
3. *analyzovat změny, kterými u těchto respondentů procházel koncept smrti (postoje, vztah)* podle toho, jak tyto změny vymezí a zhodnotí oni sami

Jiné cíle či hypotézy nebyly dopředu určené, mimo zjištění frekvence jednotlivých typů výpovědí vzhledem k věku, případně k náboženskému vyznání.

E3.2 Vzorek

Vzorek tvořilo 114 studentů středních škol a jelikož byla účast dobrovolná (nebyla možnost zajistit náhodný výběr), převažují ve vzorku opět ženy a celkově respondenti ve skupině 16 - 18 let. Nicméně rozvrstvení bylo zachováno přibližně stejné ve dvou věkových skupinách:

16 - 18 let : 62 respondentů
19 - 21 let : 52 respondentů

Dolní věkovou hranici jsem zvolila v návaznosti na část předchozí, pro horní věkové omezení jsem použila věk 21 let jako věk, který bývá spojován s přechodem z adolescence do mladší dospělosti.

E3.3 Metodologická východiska

Jelikož základním cílem bylo i v této části získání co nejvíce informací přímo od respondenta, použita byla opět převážně kvalitativní metodologie. Důvodem byla i zde snaha dozvědět se co nejvíce od samotného respondenta a omezovat ho hranicemi danými položkami

dotazníků či jinými kritérii co nejméně. Dalším důvodem bylo také to, že u nás v současné době neexistují nástroje standardizované na místní populaci a některé položky z dotazníků z jiných zemích, použitých v této práci rámcově pro hodnocení (uváděno níže), jsou již na první pohled pro naši kulturní oblast nepoužitelné: např. ty, které obsahují odkazy na posmrtný život v nebi, by pro mnoho respondentů naší země, která je neoficiálně označovaná jako jedna z nejvíce ateistických, působily archaicky až směšně.

1. Pro zjištění postojů byla tedy použita analýza písemné odpovědi na otázku: *Jak byste definoval/a svůj vztah ke smrti?* Východiskem pro hodnocení byly dotazníky používané v USA a Kanadě, zejména pak *Death Attitudes Profile* - DAP od Gesser et al. (1987) a revidovaný DAP - R (Reker et al., 1994), které jsou v dnešní době v této oblasti hojně používané (viz kapitola 6.3), a také některé další dotazníky publikované v literatuře. Z těchto nástrojů jsem pro hodnocení odpovědí použila kategorie postojů, které pokládám za dobře propracované, přidala jsem pouze větší důraz na rozlišení postoje „strach ze smrti" a „strach z umírání". Vyjádřené postoje tedy byly zařazeny do jedné z následujících kategorií:

1. Negativní postoje:
a. Strach ze stavu smrti
b. Strach z procesu umírání

2. Neutrální postoje:
a. Neutrální postoje ke stavu smrti
b. Neutrální postoje k procesu umírání

3. Positivní postoje
a. Smrt jako přechod k lepší budoucnosti
b. Smrt jako možnost úniku z negativně vnímané současnosti

2. Pro zodpovězení předběžné otázky, zda lze sledovat nějaký vztah mezi postoji ke smrti a preferovanými hodnotami, jsem respondentům předložila nejprve instrukci, aby napsali pět nejvíce a nejméně preferovaných hodnot, a dále aby přiřadili níže uváděným hodnotám v tabulce důležitost (na Likertově škále 1-5).

Tab. 7: ***Tabulka hodnot podle Saka (2000) /upraveno/***

(věk 16- 21 let)

Pravda, poznání	1	2	3	4	5
Láska	1	2	3	4	5
Zajímavá práce	1	2	3	4	5
Společenská prestiž	1	2	3	4	5
Koníčky	1	2	3	4	5
Přátelství	1	2	3	4	5
Úspěšnost v zaměstnání	1	2	3	4	5
Politická angažovanost	1	2	3	4	5
Bůh	1	2	3	4	5
Zdraví	1	2	3	4	5
Rodina, děti	1	2	3	4	5
Plat	1	2	3	4	5
Majetek	1	2	3	4	5
Svoboda	1	2	3	4	5
Soukromé podnikání	1	2	3	4	5
Rozvoj vlastní osobnosti	1	2	3	4	5

Tento soubor hodnot byl vybrán jako reprezentativní pro českou mládež na základě práce Saka (2000). Pro vyhodnocení jsem tyto hodnoty pracovně rozdělila do dvou základních skupin, které jsem označila jako spíše *materiální* (zajímavá práce, společenská prestiž, koníčky, úspěšnost v zaměstnání, politická angažovanost, plat, majetek, soukromé podnikání) a spíše *duchovní* (pravda, poznání, láska, přátelství, bůh, zdraví, rodina, děti, svoboda, rozvoj vlastní osobnosti). V případě hodnot, které nebylo možno jednoznačně zařadit do jedné ze skupin - v původním znění např. demokracie či životní partner - byly tyto ze souboru odstraněny. Výsledkem byl tedy soubor 16 hodnot, které byly po osmi rozděleny do výše uvedených skupin. Je pochopitelné, že pro další výzkum by bylo třeba tuto oblast více propracovat (přesah některých hodnot do obou skupin apod.), nicméně mám za to, že pro základní screening, který byl cílem této práce, tento soubor hodnot postačuje.

Získaný profil pro spíše materiální či spíše duchovní hodnoty (aritmetický průměr pro každou skupinu hodnot) byl následně porovnán s pěti nejvíce a pěti nejméně preferovanými hodnotami.

Pro finální vyhodnocení bylo použito procentuelní vyjádření počtu respondentů s jedním či druhým typem preferovaných hodnot ve vztahu ke každému ze zjištěných postojů.

3. Pro zjištění toho, jak respondenti hodnotí změny, kterými u nich vztah ke smrti procházel, jsem použila analýzu písemných odpovědí na otázky:

Myslíte si, že u Vás procházel vztah ke smrti nějakými změnami? Pokud ano, můžete sdělit kdy a jakými?

Myslíte si, že něco významným způsobem ovlivnilo Váš pohled na smrt? Pokud ano, můžete sdělit kdy a co to konkrétně bylo a jak to ovlivnilo Váš vztah ke smrti?

E3.4 Zjištění

1. Z analýzy vyjadřovaných postojů byla sestavena následující tabulka:

Tab. 8: ***Frekvence vyjadřovaných postojů ke smrti podle jednotlivých kategorií (věk 16 - 21 let)***

kategorie		16 - 18	19 – 21	celkem	procenta
neg.	a	15	11	26	23%
	b	11	12	23	20%
neu.	a	25	20	45	39%
	b	4	6	10	9%
pos.	a	7	3	10	9%
	b	0	0	0	0%
celkem		62	52	**114**	100%
procenta		54%	46%	100%	

2. Preferované hodnoty byly pro jednotlivé věkové skupiny vyjádřeny v následující tabulce

Tab. 9: ***Frekvence preferovaných hodnot podle jednotlivých kategorií (věk 16 - 21 let)***

kategorie	16 - 18	19 - 21	celkem	procenta
mat.	5	9	14	12%
duch.	57	43	100	88%
celkem	62	52	**114**	100%
procenta	54%	46%	100%	

Jednotlivé skupiny postojů a skupina hodnot u respondentů, kteří postoje vyjádřili, byly znázorněny pro každou věkovou skupinu v následujících dvou tabulkách:

Tab. 10: ***Vyjádření jednotlivých postojů a preferovaných hodnot (věk 16 - 18 let)***

kategorie		mat.	duch.	celkem	procenta
neg.	a	2	13	15	24%
	b	1	10	11	18%
neu.	a	2	23	25	40%
	b	0	4	4	6%
pos.	a	0	7	7	11%
	b	0	0	0	0%
celkem		5	57	**62**	100%
procenta		8%	92%	100%	

Tab. 11: ***Vyjádření jednotlivých postojů a preferovaných hodnot (věk 19 - 21 let)***

kategorie		mat.	duch.	celkem	procenta
neg.	a	1	10	11	21%
	b	2	10	12	23%
neu.	a	3	17	20	38%
	b	2	4	6	12%
pos.	a	1	2	3	6%
	b	0	0	0	0%
celkem		9	43	**52**	100%
procenta		17%	83%	100%	

3. Z uváděných odpovědí na dotazy po změnách vztahu ke smrti, jejich průběhu a časové lokalizaci byly získány nejčastěji tyto odpovědi:

- *nejvíce odpovědí bylo ve smyslu toho, že ke změnám docházelo po prožité ztrátě někoho blízkého*
- *časté bylo také vyjadřování vlivu těžké nemoci nebo jiného druhu ohrožení života, např.: „byla na mne namířena zbraň"*
- *relativně velká část respondentů také ve svých odpovědích hovořila o tom, že dříve pociťovali ke smrti více negativních emocí, nyní že ji berou více jako součást života a negativní emoce typu hrůzy již nepociťují*

- *objevovaly se i originální odpovědi, např. prožití změny po snu, při kterém byla „prožita jedna vývojová fáze včetně smrti" nebo po zážitku bungee jumpingu*

E3.5 Výsledky

1. Z analýzy vyjadřovaných postojů vyplývá, že nejvíce byl u respondentů vyjadřován neutrální postoj ke smrti (39 %), následoval téměř shodně hodnocený negativní postoj ke smrti (23 %) a umírání (20 %). Shodně 9 % respondentů vyjádřilo neutrální postoj k umírání a positivní postoj ke smrti - jako možnosti přechodu k lepší existenci.

2. Pro věkovou kategorii 16–18 let byla zjištěna u 5 respondentů převažující preference materiálních hodnot, pro věkovou kategorii 19 - 21 let to bylo 9 respondentů. V obou skupinách to byla jen malá část oproti těm, kteří vyjádřili preferenci duchovních hodnot (v kategorii 16-18 let to bylo 57 a v kategorii 19-21 let 43 respondentů).

Pro obě věkové skupiny platilo, že respondenti vyjadřující preference duchovních hodnot, měli větší tendenci vyjadřovat zároveň neutrální postoj ke smrti, dále následovaly oba negativní postoje ke smrti a umírání. Podobný výsledek však lze uvést i pro respondenty vyjadřující preferenci spíše materiálních hodnot, ovšem v menší míře odpovídající menšímu počtu respondentů s preferencí těchto hodnot. Nelze proto konstatovat, že by mezi preferovanými hodnotami a vyjadřovaným postojem ke smrti byl pozorován vztah.

Diskuse

V rámci předkládané rigorózní práce jsem se snažila o zachycení problematiky vývoje koncipování smrti, a to v rámci teoretické i praktické části.

Jsem si vědoma limitů, které s sebou přináší malý rozsah zkoumaných osob a to zejména v rovině případného zobecňování zjištěných výsledků první fáze, tedy u zjišťování věkových hranic dosažení chápání jednotlivých subkonceptů, jejichž dosažení podmiňuje plné chápání smrti na objektivní rovině. Nicméně vzhledem ke specifičnosti tématu a dobrovolné účasti na výzkumu, nebylo možno zajistit větší vzorek, ani použít některou z metod náhodného výběru či zajistit rovnoměrné zastoupení pohlaví. Některé děti navíc navštěvovaly třídy s rozšířenou výukou cizích jazyků, do kterých byly vybírány podle specifických kritérií. Jejich zahrnutí do výzkumu tedy mohlo zkreslit výsledky vzhledem k předpokládané vyšší míře inteligence či jiných faktorů, které s navštěvováním výběrové třídy mohou souviset a které se také mohou ve zkoumaném problému ve větší či menší míře uplatňovat. Výsledky jsou tedy nabízeny spíše jako podnět k další výzkumné práci.

Nicméně, zjištění napovídají, že dosažení věkových hranic úplného chápání smrti na objektivní rovině se pravděpodobně u českých dětí významně neliší od dětí zkoumaných v jiných zemích, a pokud ano, pak ve směru spíše dřívějšího chápání. Rozdíl oproti studiím provedeným v jiných zemích byl zjištěn u chápání osobní mortality. V porovnání se studiemi, které uvádím v kapitole třetí teoretické části, bylo zjištěno pozdější chápání tohoto aspektu. Zároveň byl také zjištěn jiný sled chápání jednotlivých subkonceptů, než jaký je uváděn ve studiích uváděných v třetí a čtvrté kapitole teoretické části.

Dalším limitem této práce je i obtížná volba metod, která je vzhledem k předmětu zkoumání ztížena jednak nedostatkem validizovaných metod obecně a jednak i etickými hledisky, která s sebou zkoumání procesu konceptualizace u dětí a dospívajících přirozeně přináší. Konkrétně, co se týče použité metody polostrukturovaného rozhovoru nad obrázky, problémem se ukázaly nakonec náměty obrázků samotných. Ty měly poskytnout dětem, které o smrti přímo hovořit nechtěly, jakési únikové téma. Mnoho dětí je ale nakonec řadilo následně za sebou (což nebyl původní záměr) a koncentrovalo se tedy pak více na vymýšlení složitých příběhů nad všemi třemi obrázky najednou, a to i tehdy, když se zjevně hovoru o smrti neobávaly. Řešením by mohlo být, mimo změny námětů obrázků, i jejich postupné předkládání. Co se v rámci kombinace polostrukturovaného rozhovoru a obrázků osvědčilo,

bylo zakomponování vyprávění příběhu. Ten měl poskytnout určitý prvotní screening probandova vztahu ke smrti díky případnému uplatňovanému mechanismu projekce a upozornit na případný negativní vztah k tématu (který byl předpokládán vzhledem k velké míře tabuizace smrti ve společnosti). Tento předpoklad byl skutečně u několika probandů potvrzen.

Co se týče použité metody jako celku, ráda bych ještě jednou zdůraznila, že pokud by tento způsob měl být dále využíván k podobným zjištěním, bylo by jej, mimo zakomponování výše uváděných připomínek, ještě nutno dále zlepšovat, validizovat atp.

V rámci první fáze se také nakonec ukázal vcelku zbytečným výběr respondentů nad 10 let. Stejně tak se ukázala i potřeba detailněji zkoumat dosažení jednotlivých subkonceptů u dětí mladších než 6 let, tedy u dětí, které do výzkumu zahrnuty nebyly. Tyto připomínky mohou být tedy dobrým podnětem pro další výzkumnou práci na tomto poli.

V rámci fáze druhé byl mapováno, jaký je subjektivní význam smrti pro 187 dotazovaných dětí a dospívajících ve věku 10–21 let. Vzhledem k tomu, že cílem bylo získání dat, která nejsou předem ovlivněna případnou strukturovaností použité metody, byla jako metoda zvolena obsahová analýza písemného projevu na téma „Co je smrt". V rámci tohoto kvalitativního přístupu byly následně analyzovány obsahové kategorie, které se v rámci dotazovaného vzorku objevovaly nejčastěji. Frekvence nejčastějších typů výpovědí zařazených do těchto kategorií byla následně analyzována vzhledem k věkovým skupinám. Pro věkovou skupinu 10–15 let platilo, že mladší děti mnohem více vyjadřovaly děs a hrůzu ze smrti, více se také ve svých výpovědích zaměřovaly na objektivní stánku smrti. To je shodné s výsledky podobných studií uváděných v kapitole třetí teoretické části. Zajímavým zjištěním, které v rámci podobných studií nebylo uvedeno, je často vyjadřovaný aspekt ekologicko-sociální, který se objevoval ve výpovědích respondentů ve věku kolem 14–18 let. Respondenti v tomto věkovém období se také častěji vyjadřovali o smrti jako o spravedlivé a správné součásti přírody. Z výsledků také vyplývá potvrzení zjištění některých autorů, uváděných v teoretické části v kapitole třetí, kteří si v rámci svých studií povšimli úbytku frekvence výpovědí vztahujících se ke klasickému křesťanskému pojetí pokračování po smrti. Mladší děti také uváděly více výpovědí, kde smrt označovaly jako určitý druh spánku. V rámci všech věkových kategorií v rozmezí 10–15 let byly vyjadřovány reflexe emocí ostatních (umírajících či pozůstalých), smutku a často byl zaznamenáván strach, zejména z možné bolesti, kterou smrt může přinášet.

U respondentů ve věku 16–21 let, jejichž dotazování se dělo zhruba o rok později, bylo zjišťováno i to, zda je u jejich konceptu smrti na subjektivní rovině patrný vliv osobní víry jako podnět vzešlý z předchozí práce. Instrukce „Co je smrt" pro tuto věkovou skupinu byla - po zkušenostech získaných při zpracovávání výsledků pro skupinu 10–15 let - doplněna i instrukcí „...co pro vás znamená smrt" . Nedostatky byly diskutovány v rámci diplomové práce, kdy se mnoho dětí, podle mého názoru, díky této instrukci nezaměřovalo příliš na „své" myšlenky, pocity atp. a proto tedy bylo navrženo toto doplnění. Zajímavým zjištěním bylo již to, že pouze velmi malá část respondentů vyjadřovala některou z „klasických" forem náboženství, v převážné většině se respondenti hlásili k ateismu či k určité formě osobní víry, nejčastěji v *„...něco, co bych ale rozhodně nechtěla nazývat Bohem..."* či v určitou formu energie. To se zdá znovu potvrzovat výsledky studií diskutovaných v tomto smyslu výše a zároveň i fakt, že Česká republika je podle některých sociologických průzkumů často charakterizována jako ateistická země (i když podle mého názoru mnoho lidí hlásících se k ateismu spíše vyznává určitou formu osobní víry – tak jako to mnohdy zaznívalo i v odpovědích respondentů).

Z dalších výsledků vyplynulo, že starší respondenti (16-21 let) vyjadřovali často nejistotu ohledně dalšího pokračování po smrti, universality smrti a víru v nespecifikovanou formu pokračování po smrti. Mladší respondenti z této skupiny (16-18 let), oproti starším (19-21 let), vyjadřovali častěji pohled na smrt jako na součást přírody. V jejich výpovědích se také objevovaly reflexe emocí ostatních, které se u starších respondentů objevovaly méně. Starší respondenti, oproti mladším, zase vyjadřovali více strachu z umírání. V obou věkových kategoriích se dále objevovala víra reinkarnaci a vnímání smrti jako osudu.

Oproti nejmladším respondentům (10–15 let) se vůbec neobjevily výpovědi zařaditelné do kategorií statistické údaje, vztek, nenávist, víra v nebe, peklo, pohled na smrt jako na spánek. Výrazně méně se objevilo odpovědí popisujících rituály, respekt. Celkově ubylo výpovědí o negativních emocích, úměrně s věkem také ubývalo reflexí emocí ostatních, klasifikace a také ekologicko-sociálního pohledu.

A naopak, srovnáme-li výpovědi nejmladších se staršími respondenty, přibylo v těchto kategoriích výpovědí o nejistotě ohledně pokračování, víru v nespecifikovanou formu pokračování po smrti a víru v reinkarnaci.

Přibližně stejně a vcelku hodně byla napříč všemi věkovými kategoriemi vyjadřována universalita a nezvratnost smrti, pohled na smrt jako na vysvobození a také strach ze smrti, i když tento aspekt byl vyjadřován méně než předchozí.

Pohled na smrt jako součást přírody se začal ve větší míře objevovat mezi 14 - 18 lety, pak jeho vyjadřování upadalo, podobný, i když ne tak markantní trend je možno sledovat pro universalitu a nezvratnost, nejistotu ohledně pokračování a do jisté míry i pro nespecifikovanou formu pokračování.

Nebyl zjištěn výraznější směr v tom, že by některý druh osobní víry inklinoval pouze k určitému subjektivnímu významu smrti, nicméně pro jednoznačné konstatování by bylo třeba výsledky statisticky zpracovat, případně mít více homogenní vzorek. Zároveň také pravděpodobně i v této části použít pouze jedno zařazení pro jednoho respondenta, aby výsledky byly jednoznačně interpretovatelné. Podobné platí i pro vliv pohlaví, který nemohl být, díky účasti většího množství žen, v této části objektivně zhodnocen.

Vzhledem k povaze studovaného problému nelze bohužel data výraznějším způsobem srovnat s jinými studiemi, neboť těchto studií je pouze mizivý počet. Nicméně některé vývojové trendy ve vývoji konceptu smrti popisované v literárním přehledu (např. Noppe a Noppe, 1997) odpovídají získaným výsledkům, a to zejména v těchto oblastech:

- biologizující pohled nejmladších respondentů
- větší emocionální náboj ve vztahu ke smrti u těchto mladších dětí
- větší zájem o ekologii a sociální problémy u mladších adolescentů obecně
- vývojové ubývání reflexí ostatních vzhledem ke smrti během adolescence
- přibývání složitějších konstruktů týkajících se života po smrti (od adolescence)

Zjištěními, která naopak hodnotím jako originální, jsou např. získané přesahy konceptu smrti a osobní víry (vyjádření víry v reinkarnaci, ačkoliv se subjekt hlásil k formě náboženství, která oficiálně uznává jinou formu pokračování apod.), což podle mého názoru jenom dokazuje obtížnost tvorby konceptu smrti. Dále je to větší nejistota ohledně záležitostí po smrti, kterou starší respondenti vyjadřovali. Tu připisuji jednak vývojové tendenci tvořit složitější konstrukty, ale možná by bylo možné ji připsat i výše diskutované „ateistické" české společnosti - ta jedince „nesvazuje" , ale spíše ho nechává hledat svůj vlastní směr. Tato relativně větší svoboda může logicky vést zpočátku k pocitům větší zmatenosti, než jak tomu pravděpodobně nastává ve společnostech, kde je všeobecně přijímaný koncept smrti vlastně dopředu dán typem náboženství. Zajímavým je také zvýšený počet konstruktů vypovídajících o smrti jako o vysvobození ve všech věkových kategoriích.

V rámci diskuse nad výsledky této fáze bych ráda uvedla to, že ve vzorku opět převažovaly ženy, jelikož účast na výzkumu byla dobrovolná, což mohlo data určitým způsobem zkreslit, stejně jako to, že mohlo dojít k chybám na straně hodnotitelů, díky použitému druhu metodologie.
V souvislosti s tím bych ráda znovu upozornila i na to, že u nás neexistuje, stejně jako v předchozím a následujícím případě nástroj, který by tyto aspekty zachycoval, ani studie, o které by se u nás dalo opřít. To vše je tedy nutno brát v úvahu, hovoříme-li o výsledcích této fáze – získaná data jsou tedy opět spíše informativního rázu, nicméně podle mého názoru jsou velmi zajímavou sondou do problému a lze je využít pro další výzkumnou práci.

Ve třetí fázi byly zkoumány postoje ke smrti u dospívajících ve věku 16 – 21 let a analyzován jejich případný vztah k preferovaným hodnotám. Jako nejčastěji uváděný postoj byl u obou věkových kategorií zjištěn neutrální postoj ke smrti, dále pak negativní postoj ke smrti a umírání.
V návazné části bylo zjišťováno, zda existuje vztah postojů ke smrti a preferovaných hodnot. Pro analýzu hodnotových preferencí byl modifikován seznam hodnot prezentovaný Sakem (2000) a hodnoty byly rozděleny do dvou skupin - spíše materiálních a spíše duchovních. Jednoznačně nejčastěji preferované byly hodnoty zařazené do skupiny duchovních hodnot, nicméně se nepodařilo vysledovat existenci vztahu mezi preferovanými hodnotami a vyjádřeným postojem ke smrti.
Respondentům byly v této fázi také zadány otázky na to, zda a případně jak se u nich vztah ke smrti vyvíjel. Nejčastěji bylo referováno o změnách v období, kdy se jedinec setkal se smrtí ve svém okolí. Dále bylo referováno o vlivu těžkých onemocnění či ohrožení života. Respondenti také popisovali, že během dětství pro ně byly záležitosti vztahující se ke smrti spojeny se silnějšími negativními emocemi, což potvrzuje vývojové trendy obdržené ve fázi druhé. Uvedená zjištění se shodují s obecnými poznatky uváděnými obecně v literatuře.

Jako metodologický nedostatek této a předchozí fáze, který mohl výsledky zkreslit, bych uvedla nerovnoměrné zastoupení žen a mužů ve věku 16–21 let. V rámci této fáze se také opět ukázala potřeba konstrukce či validizace nástroje, tentokrát použitelného pro rychlou administraci při zjištění postojů ke smrti. Tato otázka by mohla být dobrým námětem pro mou další odbornou práci a výsledky zde dosažené by mohly sloužit jako základ pro tuto práci.

Využití všech výše uváděných poznatků se nabízí, jak již bylo uváděno, zejména v klinické praxi s dětskými a dospívajícími klienty, kteří jsou konfrontováni se smrtí ve svém okolí a dále např. při konstrukci thanatoedukačních programů či jiných forem výchovného působení, jak o nich bylo hovořeno v sedmé kapitole literárního přehledu této rigorózní práce.

I přes výše zmíněné diskutované nedostatky označené v rámci jednotlivých fází, však přesto, podle mého názoru, tato práce přináší mnoho zajímavých zjištění. Přínos však spatřuji také v tom, že do našich podmínek přináší téma nové, u nás prakticky nezkoumané, jehož výsledky mohou být využívány výše uváděnými způsoby.

V neposlední řadě si myslím, že výzkumná fáze celé práce přinesla několik „vedlejších" pozitivních výsledků, nejen pro mne. Setkala jsem se s několika dětmi, které vyjadřovaly poprvé své pocity související se smrtí svých blízkých a bylo na nich patrné (pokud to dokonce nevyjadřovaly přímo), že je pro ně naše debata či slohové téma zajímavé. Velký zájem projevovali také někteří pedagogové, kteří se se mnou shodli na nutnosti detabuizace smrti. Zajímavé byly také dětské postřehy ohledně toho, jak pohlíží na svět dospělých, např. ohledně směšnosti přetvářky příbuzných na pohřbech či jejich postřehy vyjadřované nad ničením přírody. Často se objevovaly úvahy nad nesmyslností „války o ropu". Překvapivé také bylo sledovat, jak velký vliv mají na život dětí a formování jejich postojů média. Užitečné bylo také upozornění na možnou přítomnost šikanování ve škole, kde se výzkum odehrával, které se objevilo v rámci jedné písemné výpovědi nebo na problémy jedné respondentky, která uvedla ve své rodinné historii týrání rodičem. U starších respondentů mne jejich odpovědi osobně obohatily mnohdy specifickým pohledem na smrt z úhlu, který jsem do té doby neregistrovala. Odpovědi mladších a následně i starších respondentů mne mnohdy inspirovaly nejen při přemýšlení nad dalším výzkumným směrem, ale často mi poskytly i cenné podněty k přemýšlení uvnitř sebe sama.

Závěr

Ačkoliv původním záměrem bylo podat nejprve souhrnný teoretický přehled poznatků týkajících se problematiky koncipování smrti u jedinců v průběhu dětství a dospívání, postupem času jsem si uvědomila, že by mohlo být zajímavé tento souhrn teoretických poznatků ilustrovat nějakými konkrétními zjištěními v části empirické. Původním záměrem bylo také soustředit se pouze na zákonitosti vývoje objektivního významu smrti. V průběhu vznikání však celá práce dostávala poněkud jiný směr - nejprve tak, že byla přidána část empirická zaměřující se na zmapování problematiky stavu vývoje konceptu smrti na objektivní rovině. Následně byla přidána i část dotýkající se subjektivního významu smrti se zpracováním části o postojích ke smrti u dospívajících, jejich vztahu k hodnotám. Všechny tyto změny se děly průběžně a vycházely z potřeb práce a z literatury, která na toto téma byla již publikována.

V rámci první fáze výzkumné části byly dětem předkládány předem připravené obrázky a metodou polostrukturovaného rozhovoru byl zjišťován stav vývoje jednotlivých aspektů spojených s úplným chápáním smrti na objektivní rovině, jakož i vývojový sled těchto aspektů a věk, kdy je u všech dětí dosaženo úplného pochopení smrti na této rovině. Následně byly údaje srovnány s údaji publikovanými v rámci podobných studií uskutečněných v jiných zemích. Zjištění se shodují ve věku dosažení úplného pochopení smrti na objektivní rovině, tedy věku 10-11 let. Liší se v pozdějším dosažení chápání faktu osobní mortality a mírně pozdějším dosažení chápání faktu skončení funkcí a nezvratnosti. Údaje spojené s pozdějším chápáním faktu osobní mortality korespondují spíše se zjištěním některých starších studií (Schilder, Wechsler, 1934). Zjištění se také liší ve sledu dosažení chápání těchto jednotlivých aspektů. Zatímco v literatuře bývá tento sled uváděn jako universalita (včetně chápání osobní mortality)-nezvratnost-skončení funkcí-příčinnost, v rámci tohoto průzkumu byl zjištěn sled universalita-nezvratnost/příčinnost/fakt skončení funkcí-osobní mortalita. Tato zjištění nabízí podněty k další práci, vzhledem k diskutovanému lze pro další výzkumnou práci doporučit zaměření na děti mladší 6-ti let a další propracování používaných metod.

V rámci fáze druhé bylo metodou obsahové analýzy identifikováno z písemných výpovědí respondentů (věk 10-21 let) několik skupin nejčastějších výpovědí vztahujících se ke smrti a jejich frekvence byla analyzována vzhledem k věku. Mladší děti jevily větší tendenci

k vyjadřování děsu a hrůzy ze smrti, stejně jako k zabývání se rituály se smrtí spojenými. To je v souladu s výsledky několika málo studií, které byly k tématu uskutečněny. Novým zjištěním však bylo zaznamenání velmi častého zmiňování ekologické či sociální tématiky v souvislosti se smrtí (více u věkové kategorie 14-18 let). Úvahy nad tím, zda je něco po smrti se objevovaly ve všech věkových kategoriích, mladší děti měly tendenci vidět smrt spíše jako spánek. Ve skupině starších respondentů se velmi často objevovaly výpovědi o smysluplnosti smrti a o jejím místě v koloběhu přírody. Výsledky také napovídají správnost zjištění některých autorů ohledně překonání „klasického" křesťanského pohledu na záležitosti případného pokračování po smrti.

U respondentů ve věku 16-21 let byly nejvíce vyjadřovány kategorie nejistoty ohledně dalšího pokračování po smrti, universality smrti a víru v nespecifikovanou formu pokračování po smrti. Mladší respondenti z této skupiny (16-18 let) oproti starším (19-21 let), vyjadřovali častěji pohled na smrt jako na součást přírody a reflexe emocí ostatních, které se u starších respondentů objevovaly sporadicky. V obou věkových kategoriích se dále objevovala víra v reinkarnaci a vnímání smrti jako osudu. Strach z umírání byl patrný zejména u starších respondentů.

V rámci celého věkového rozmezí 10-21 let bylo možno sledovat základní vývojové trendy uplatněné v tvorbě konceptu smrti na subjektivní rovině, popsané ve výše prezentované literatuře:

- biologizující a popisný pohled nejmladších respondentů
- větší emocionální náboj ve vztahu ke smrti u těchto mladších dětí
- větší zájem o ekologii a sociální problémy u mladších adolescentů (nebylo vyjadřováno v souvislosti s konceptem smrti)
- vývojové ubývání reflexí ostatních vzhledem ke smrti během adolescence
- přibývání složitějších konstruktů týkajících se života po smrti od adolescence

Zjištění, která se naopak v literatuře nevyskytují, jsou, mimo relativně velké procento výpovědí s ekologicko-sociální tematikou v období 14 – 18 let, např. i získané přesahy konceptu smrti a osobní víry a větší nejistota ohledně záležitostí po smrti, kterou vyjadřovali starší respondenti. Osobně ji připisuji jednak složitosti dané problematiky, jednak i vývojové tendenci tvořit složitější konstrukty a možná i vlivu ateisticky orientované české společnosti, která jedinci umožňuje větší měrou hledat vlastní směr. To se ostatně projevilo i v základních výsledcích týkajících typu osobní víry, kdy jednoznačně největší část respondentů uvedla

buď přímo ateismus či individuální druh víry. Zajímavým je také u všech respondentů zvýšený počet konstruktů vypovídajících o smrti jako o vysvobození.

Třetí fáze byla zaměřena na zjišťování postojů a jejich vztahu k preferovaným hodnotám. Nejvíce vyjadřovanými postoji byl jednoznačně neutrální postoj ke smrti a dále negativní postoje ke smrti i umírání. Nejvíce vyjadřovanými hodnotami byly jednoznačně hodnoty označené jako duchovní. Z výsledků není patrný vzájemný vztah mezi preferovanými hodnotami a vyjadřovanými postoji ke smrti.
Respondenti byli v této části také dotazováni na to, zda a případně jakými změnami u nich procházel jejich koncept smrti. Nejčastější odpovědí bylo to, že jejich vztah ke smrti se měnil po setkání s úmrtím v blízkém okolí, či nemocí nebo jiným ohrožením života. Oproti dětství vyjadřovali někteří respondenti méně negativních emocí.

Prezentovaná zjištění vypovídají mnohé o tom, jak děti a dospívající pojímají smrt a zjištění prezentovaná v této rigorózní práci tak mohou být dobrou základnou pro případnou další výzkumnou práci na tomto poli v našich podmínkách. Využití se nabízí, mimo klinickou praxi, také při konstrukci či validizaci výzkumných nástrojů, které u nás podle mého názoru postrádáme. Dále i pro koncepcí thanatoedukace. V obou případech jsou to otázky, které mne osobně na tomto problému velkou měrou zaujaly.

Pozn. Materiály získané výzkumem jsou k dispozici u autorky.

PŘÍLOHY

Str. 107: P1: *Obrázky předkládané v rámci výzkumné fáze 1*

Str. 108 – 112: P2: *Materiály předkládané v rámci výzkumné fáze 2 a 3*

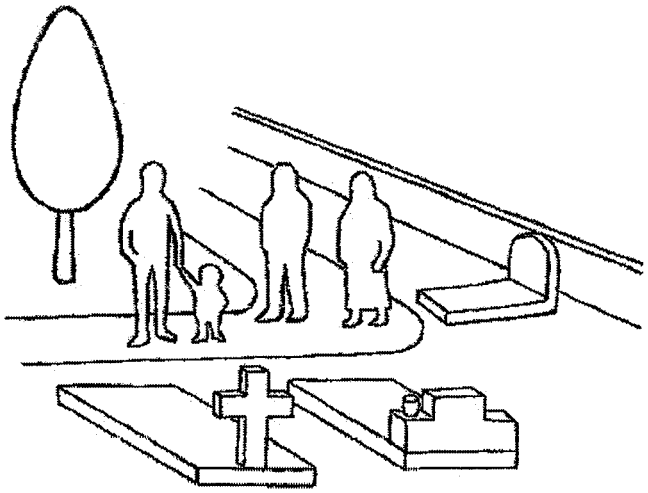

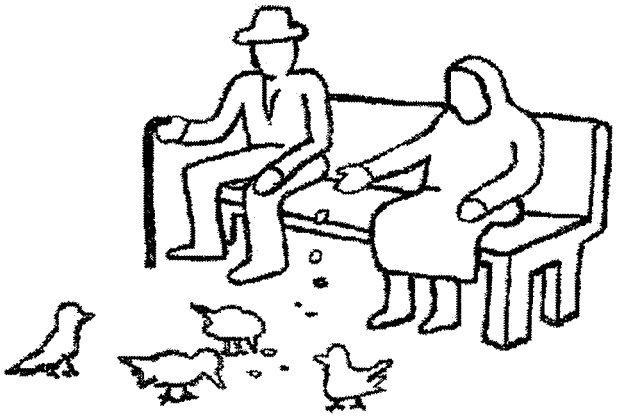

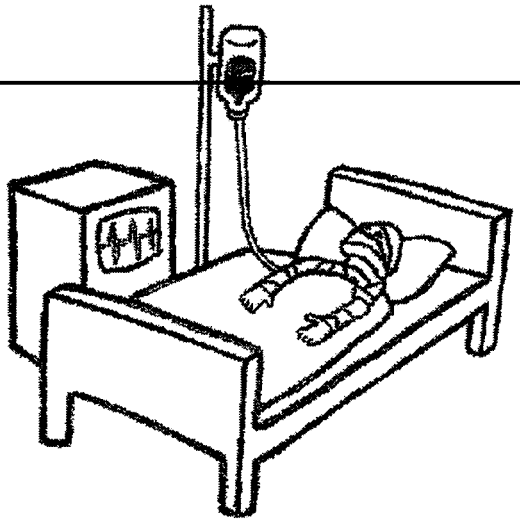

Rádi bychom Vám nejprve poděkovali za ochotu spolupracovat s námi na projektu zjišťování postojů ke smrti, jejich vývoje a vztahu k hodnotám, který je realizován v rámci rigorózní práce zpracovávané na katedře psychologie na FF UK Praha. **Údaje, které od vás získáme budou anonymní a využity budou pouze a výhradně pro účely této práce.**

Materiály, které bychom rádi získali vyplněné od Vás, se skládají ze tří návazných částí. Jejich vyplňování by mělo být prováděno ve sledu, v jakém jsou předkládány, nicméně pokud uznáte za důležité se vrátit k předchozí části, můžete tak učinit.

Před vyplňováním bychom rádi požádali o vyplnění základních demografických údajů:

Pohlaví:

Věk:

Vzdělání:

Ateista - věřící (v co?):

Část 1.

Nejprve bychom rádi požádali o písemné zamyšlení nad tím, co pro Vás znamená smrt:

Co je smrt?

Část 2.

Dále prosíme o zodpovězení následujících otázek:

1. Jak byste definoval/a svůj vztah ke smrti?

2. Myslíte si, že u Vás procházel tento vztah nějakými změnami? Pokud ano, můžete sdělit kdy a jakými?

3. Myslíte si, že něco významným způsobem ovlivnilo Váš pohled na smrt? Pokud ano, můžete sdělit kdy a co to konkrétně bylo a jak to ovlivnilo Váš vztah ke smrti?

4. Je něco, co byste chtěl/a v této souvislosti ještě sdělit?

Část 3.

V poslední části bychom rádi požádali o zodpovězení otázek, které se vztahují k vymezení hodnot, které jsou pro Vás v životě důležité.

Jaké hodnoty jsou Vámi v životě nejvíce oceňovány? Napište prosím pět hodnot, od nejvíce oceňované hodnoty.

Které nejméně? Napište prosím pět hodnot, od nejméně oceňované hodnoty.

Nakonec prosím přiřaďte následujícím hodnotám na stupnici důležitost, jakou pro Vás mají: (1 - nejmenší důležitost, 5 - největší důležitost)

Pravda, poznání	1	2	3	4	5
Láska	1	2	3	4	5
Zajímavá práce	1	2	3	4	5
Společenská prestiž	1	2	3	4	5
Koníčky	1	2	3	4	5
Přátelství	1	2	3	4	5
Úspěšnost v zaměstnání	1	2	3	4	5
Politická angažovanost	1	2	3	4	5
Bůh	1	2	3	4	5
Zdraví	1	2	3	4	5
Rodina, děti	1	2	3	4	5
Plat	1	2	3	4	5
Majetek	1	2	3	4	5
Svoboda	1	2	3	4	5
Soukromé podnikání	1	2	3	4	5
Rozvoj vlastní osobnosti	1	2	3	4	5

Ještě jednou děkujeme za Váš čas!

Literatura

Alan, J.: *Etapy života očima sociologie.* Panorama, Praha 1989.

Basta, L. L.: *Life And Death In Your Own Terms.* Prometheus Books, New York 2001.

Berns, C.F.: *Bibliotherapy: Using Books to Help Bereaved Children.* Omega, Vol. 48, 321-336, 2003-4.

Berger, K. S.: *The Developing Person Through The Life Span.* Worth Publishers, Inc., New York 1998.

Brent, S. B., Speece, M.W.: *„Adult" conceptualization of irreversibility: Implications for the development of the concept of death.* Death Studies, 17, 203-224, 1993.

Brent, S. B., Lin C., Speece, M.W., Dong, Q., Yang, C.: *The development of the concept of death among Chinese and U.S. children 3-17 years of age: From binary to „Fuzzy" concepts?* Omega, 33(1), 67-83, 1996

Brent, S. B.: *Puns, metaphors, and misunderstanding in a two year old´s conception of death.* Omega, 8, 285-294, 1977-78.

Buck-Morrs, S.: *Piaget, Adorno, And The Possibilities Of Dialetical Operations.* In: Silverman, H. J.: *Piaget, Philosophy And The Human Sciences.* Humanities Press, New Jersey, 1980.

Carney, K.L.: *Barklay and Eve: The role of activity books for bereaved children.* Omega, Vol. 48, 307-319, 2003-4.

Candy-Gibbs, S.E., Sharp, K.C., Petrun, C.J.: *The effects of age, object, and cultural/religious background on children´s concepts of death.* Omega, 15(4), 329-346, 1984-85.

Cicirelli, V.: *Personal meanings of death in older adults and young adults in relation to their fears of death.* Death Studies, 25, 663-683, 2001.

Corcos, A., Krupka, L.: *How death came to mankind: Myths and legends.* Omega, 14 (2), 187 – 199, 1983 – 1984.

Dacey, J., Travers, J.: *Human Development: Across The Lifespan.* Wm. C. Brown Publishers, Dubuque, IA 1991.

Ellis, J. B., Stump, J. E.: *Parents´ perception of their children´s death concept.* Death Studies, 24, 65-70, 2000.

Engelhard, H. T Jr.: *Definitions Of Death: Where To Draw The Lines And Why.* In: The American Association For The Advancement Of Science: *Death And Decision.* Westview Press, Inc., Boulder 1978.

Ferjenčík, J.: *Úvod do metodologie psychologického výzkumu.* Portál, Praha 2000.

Galvas, Z.: *Psychologické a sociální aspekty umírání a smrti.* Diplomová práce. FF UK,

Praha 1997.

Geber, B. A. et al.: *Piaget And Knowing: Studies In Genetic Epistemology.* Routledge And Kegan Paul Ltd., London 1977.

Gesell, A., Frances, L.: *The Child From Five To Ten.* Harper & Brothers Publishers, New York 1946.

Gesser, G., Wong P.T.P., Reker G.T.: *Death attitudes across the life-span: The developmnet and validation of the death attitude profile (DAP).* Omega,18(2), 113-128,1987-88.

Haškovcová, H.: *Rub života – líc smrti.* Orbis, Praha 1975.

Haškovcová, H.: *Fenomén stáří.* Panorama, Praha 1991.

Haškovcová, H.: *Spoutaný život.* Panorama, Praha 1985.

Haškovcová, H.: *Thanatologie: Nauka o umírání a smrti.* Galén, Praha 2000.

Hendl, J.: *Úvod do kvalitativního výzkumu.* Karolinum UK, Praha 1997

Holcomb, L. E., Neimeyer, R. A., Moore, M. K.: *Personal meanings of death: A content analysis of free-response narratives.* Death Studies, 17, 299-318, 1993.

Hytych, R.: *Sociální reprezentace smrti u pracovníků onkologického oddělení.* Československá psychologie, 46, 462 – 471, 2002.

Janoušek, J.: *Sociální psychologie, 2. svazek.* SPN, Praha 1984.

Johnson, J.: *Historical perspectives and comments on the current status of death-related literature for children.* Omega, Vol. 48, 293-305, 2003-4.

Kane, B.: *Children´s concepts of death.* Journal of Genetic Psychology, 134, 141-153, 1979.

Kenyon, B. L.: *Current research in children´s conceptions of death.* Omega, 43(1), 63-91, 2001.

Koocher, G. P.: *Childhood, death, and cognitive development.* Developmental Psychology, 9(3), 369 – 375, 1973.

Kübler-Ross, E.: *Death – The Final Stage of Growth.* 1975.

Kübler-Ross, E.: *On Children and Death.* Macmillan Publishing Company, New York 1983

Kübler-Ross, E.: *Hovory s umírajícími.* Signum Unitaris, Praha 1992.

Lazar, A., Torney-Purta, J.: *The development of the subconcepts of death in young children: A short-term longitudinal study.* Child Development, 62(6), 1321 – 1333, 1991

Lefrancois, G. R.: *The Lifespan.* Wadsworth Publishing Company, Belmont California 1996.

Mahon, M. M., Goldberg, E., Washington, S. K.: *Concept of death in sample of Izraeli: Kibbutz children.* Death Studies, 23, 43 – 60, 1999.

McGovern, M., Barry, M.M.: *Death education: Knowledge, attitudes, and perspectves of irish parents and teachers.* Death Studies, 24: 325-333, 2000.

Moody, R. A.: *Život po životě.* Odeon, Praha 1991.

Nope, I. C., Nope, L. D.: *Evolving meanings of death during early, middle, and later adolescence.* Death Studies, 21(3), 253 275, 1997.

Ordal, C.C.: *Death as seen in books suitable for young children.* Omega, 14(3), 1983-84.

Pattison, E., M.: *The Experience Of Dying.* Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs, New Jersey 1977.

Piaget, J.: *Six Psychological Studies.* Edited By David Elkind. The Harvester Press, Brighton 1980.

Piaget, J.:*Psychologie inteligence.* Portál, Praha 1999.

Piaget J., Inhelderová B.: *Psychologie dítěte.* Portál, Praha 2001.

Říčan, P.: *Cesta životem.* Panorama, Praha 1990.

Sak, P.: *Proměny české mládeže.* Petrklíč, Praha, 2000.

Schonfeld, D.J., Smilansky S.: *A cross-cultural compatison of Izraeli and American children´s death concepts.* Death Studies, 13(6), 593-604, 1989.

Silverman, P.R.: *Never Too Young To Know: Death in Children´s Lives.* Oxford University Press, New York, 2000.

Simpson, M. A.: *The Facts of Death.* Prentice – Hall, Inc. Englewood Cliffs, New Jersey, 1979.

Speece, M. W., Brent, S. R.: *Children´s understanding of death: A review of three components of a death concept.* Child Development, 55(5), 1671 – 1686, 1984.

Speece, M. W., Brent, S. R.: *The acquisition of a mature understanding of three components of the concept of death.* Death Studies, 16(3), 211 – 219, 1992.

Tamm, M.E., Granqvist, A.: *The meaning of death for children and adolescents: A phenomenographic study of drawings.* Death Studies, 19, 203-222, 1995.

Thorson, J.A., Powell, F.C.: *Death Anxiety in Younger and Older Adults.* in: Death Attitudes and the Older Adult: Theories, Concepts, and Applications. Edited by Tomer, A.Edward Brothers, Ann Arbor, 2000.

Troug, R. D.: *Is it time to abandon brain death?* The Hasting Center Report, 27, 29-38, 1997.

Vianello, R., Lucamante, M.: *Children´s understanding of death according to parents and pediatricians.* Journal of Genetic Psychology, 149(3), 305-316, 1988.

Vyhnálek, M.: *Psychologie somaticky nemocných dětí.* In: Říčan, P., Vágnerová, M.: *Dětská klinická psychologie.* Avicenum, Praha 1991.

Wenestam, C.-G., Wass, H.: *Swedish and U.S. children´s thinking about death: A qualitative study and cross-cultural comparison.* Death Studies, 11, 99-121, 1987.